

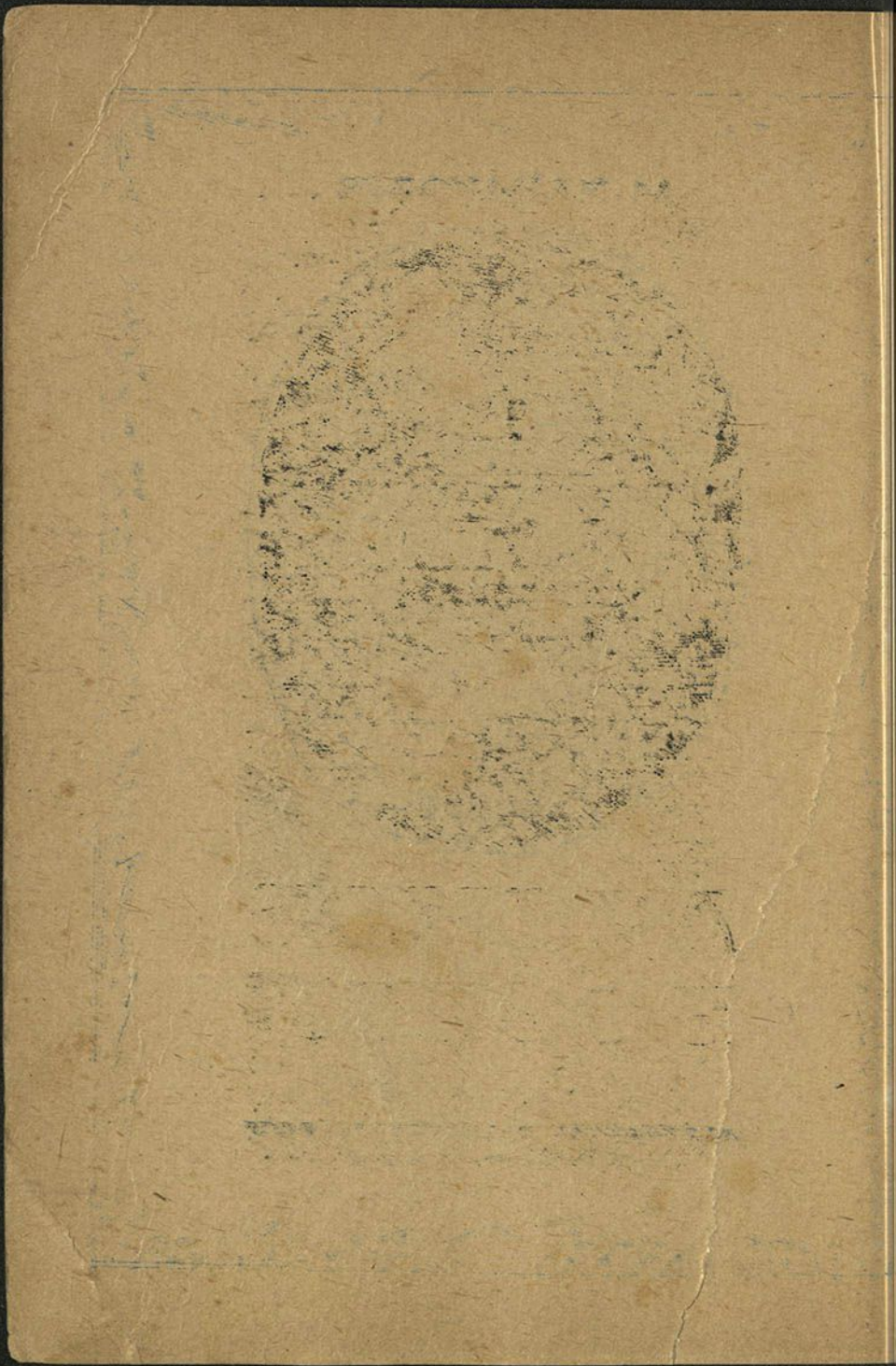
1ба 72743

М. КЛІМКОВІЧ

ЛЯСНОЕ ВОЗЕРА

ДЗЕРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕНТВА БССР
МІНСК ~ 1940

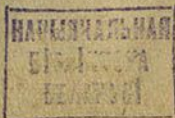
150
72743

МІХАСЬ КЛІМКОВІЧ

ЛЯСНОЕ
ВОЗЕРА

Апавяданні

ДЗЯРЖАўНАЕ ВЪДАВЕЦТВА БССР
МІНСК 1946

ЛЯСНОЕ ВОЗЕРА

З даўгімі арэхавымі кіямі ў руках, каб зручней было пераходзіць па кладках і знарок паваленых на дрыгву дрэвах, мы ідзем утрох амаль з самага рання. Рослы, плячысты палітрук узвода Петрачэнка лёгка пераносіць сваё масіўнае цела з купіны на купіну, размашыста крочыць па кладках, і адразу відаць, што хада па балоце для яго звычайная справа. Услед за ім, не адстаючы ні на крок, ідзе Васіль, малады сялянскі хлапчына. Нізенькі, кругленькі, у скураных лапціках, у шэрай дамаатканай світцы і ў чырвонаармейскай шапцы з зялёным акалюшкам, ён, як качулка, коціцца ўслед за палітруком. Стараюся не адстаць ад іх і я, хаця, па-праўдзе кажучы, каб я ішоў адзін, я, напэўна, адпачываў-бы ўжо дзесяты раз. Але мы ідзем у «Запарожскую Сеч» нашай партызанскай зоны, на славуты Палік, на ляснае возера, і цікавасць хутчэй пабачыць гэта гняздо лясных арлоў-партызан надае мне сілы, і я іду лёгка, амаль без стомы.

Ляснае возера, блакітны кружок якога на карце нагадваў буйны вузельчык на збытанай нітцы ракі Бярозы, заўсёды на працягу двух гэтых доўгіх і цяжкіх год нямецкай няволі вабіў мае вочы і сэрца. Яно было легендарным цэнтрам раёна, адкуль партызаны рабілі свае налёты на нямецка-паліцэйскія гарнізоны, трымалі ў асадзе мясцовасці, дзе афіцыйна яшчэ панавала нямецкая ўлада, грамілі нямецкія абозы, вызвалялі сялянскую моладзь, якую фашысты гнаў у рабства. Сюды цягнуліся, вырваўшыся з палону, чырвонаармейцы, савецкія актывісты, камуністы і комсамольцы, рабочыя з гарадоў, сяляне з вёсак, і наогул усе тыя, для каго жыццё пад пятой ненавісных акупантаў становілася невыносным. Немцы ведалі пра Палік і баяліся яго, а пасля аднаго здарэння яго пачалі старанна абыходзіць нават іхнія самалёты. Здарэнне-ж гэта было вось якое.

У раёне возера ўжо некалькі год ляжала процьма сухіх дроў, якія вывозіліся сюды на рум з акаляючых пушчаў або сплаўляліся зверху па Бярозе. Нямецкім драпежнікам па-трабаваліся гэтыя дровы і, не маючы магчымасці дастаць іх па сушы, шэф лясной гаспадаркі, у чыне генерала, паслаў на Палік параход і некалькі баржаў пад моцнай паліцэйскай аховай. Параход і баржы па ўсіх разліках павінны былі вярнуцца ў Барысаў праз тры дні, але прайшло ўжо больш за тыдзень, а аб экспедыцыі не было ні слуху, ні духу. Занепакоены генерал рызыкнуў і паляцеў на самалёце шукаць параход. Параход ён знайшоў, але над ім развяваўся па ветры чырвоны сцяг, і на ім, відавочна, гаспадарылі партызаны. Здзіўлены шэф начаў узірацца ўніз, і куля, пушчаная з парахода, трапіла яму проста ў вока. Бедаваць па воку шэфу таксама не было калі: куля расшчапіла і чэрап. І калі назаўтра немцы ўрачыста пахавалі заплаціўшага галавой за сваю цікавасць і рызыку шэфа, павага да возера яшчэ больш узрасла. Пра яго пачалі складаць цэлыя легенды, і гэтым легендам тым больш давалі веры, што партызаны сваёй штодзённай барацьбой стваралі ўсе падставы для самай выскокай ацэнкі іх гераічнай дзейнасці: то яны гарматным агнём рассеюць сотні дзве падвод, якія прыехалі на луг па сена, то ўшчэнт разаб'юць і перараняць паліцэйскі атрад, высланы на збор налога, то ўмудрацца завязаць у мяшок, як парасё, і вывезці з горада сярод белага дня самога перакладчыка каменданта, то падсунуць у партфель галавы горада сваю партызанскую лістоўку з вольнай інтэрпрэтацыяй вядомага ўсім ліста запарожцаў турэцкаму султану.

Усё гэта я ўспамінаю, ідучы з сваімі сябрамі глухімі партызанскімі сцэжкамі праз зялёныя нізіны балот, праз высокія выспы залацістага бору, дзе так прыемна пахне смалістая ігліца, па рознакалёрных дыванах лясных пожняў з яркажоўтымі васковымі люцікамі і нежнаружовымі ў крапінкі шышкамі лугавых зязюлек. Гарачыя іглістыя коўдры сасновага бору, па якіх раптам пачынае коўзацца абсліжаная падэшва бацінка, абсыпаныя пунсовым каскадам ягад кусты малінікі на дзялянцы, лясная гваздзіка, падобная на няўмелы дзіцячы малюнак сонца,—яна схіліла свой жоўты сподачак пад цяжарам лагодна зумкаючага чмяля,—зялёны плюш баравога моху, які раптам праглынае ўсе нашы крокі, два чырвонагрудыя дзятлы, якія з металічным ціўканнем праносяцца паміж хвой і, рассеўшыся на двух недалёкіх сухадрэвінах, пачынаюць выбіваць на дваім ім вядомым кодзе свае

штушыныя тэлеграмы,—усё гэта настраівае мае думы на лірычны лад. У душы ўзнімаецца хваля пяшчотнага замілавання да роднай прыроды, да гэтага магутнага беларускага бору, які стаў мне роднай хатай і надзейным абаронцам ад дзікай фашысцкай навалы, якая скрышыла мірнае жыццё. Ратуючыся ад яе, мне прышлося прайсці лясамі, балотамі, лугамі, жытнімі сцэжкамi ўсю Беларусь з захада да ўсхода, і душа зноў набыла ўласціваць успрымаць так востра і непасрэдна-глыбока прыгажосць і магутнасць роднай прыроды, як успрымала яе калісьці ў дзяцінстве. Я пазіраю на прымоўкіх сваіх спадарожнікаў і бачу па іх вачах, што не спэка доўгага і душнага, нават тут у лесе, летняга дня паступова спыніла іх размову. У вачах абодвух—мяккая летуценнасць, задума, крокі іх становяцца больш павольнымі і лёгкімі, нібы ідуць яны не па суровай партызанскай сцяжыцы, па якой яшчэ месяц таму назад, вырваўшыся з балота, з акружэння, яны ішлі, абцяжараныя мінамётам і боепрыпасамі, а нібы яны—звычайныя сяляне мірнага часу, што ў святы дзень вышлі так сабе, без патрэбы ў суседні лясок і зараз варочаюцца дахаты.

— А ці не сыйсці нам крыху ўбок, на той узгорак, дзе мы з мінамётам стаялі? Малін там,—тады яны яшчэ зялёныя былі,—відзіма-нявідзіма...

Мы з Петрачэнкам ахвотна паддаемца спакусе і праз хвіліну нагадваем сям'ю дарослых мядзведзяў, якая, мармычучы ад задавалення, абірае ротам і лапамі цяжкія, сагнутыя ў дугу адросткі спелай, буйнай і надзіва салодкай маліны.

Праз поўгадзіны, калі была сагнана першая ахвота, мы пачынаем перакідвацца ўспамінамі і пра дзіцячыя паходы ў маліны з цэлым грудам розных прыгод, і пра ляснае жыццё партызан, для якіх харчовыя багаці беларускіх лясоў—дзічына, мёд дзікіх і здзічэўшых пчол, арэхі, грыбы, ягады—часамі былі адзіным ратункам ад галоднай смерці ў часе блакады.

— Каб не мінулагоднія журавіны на купінах, мы ў майскую блакіроўку на Домжарыцкім балоце наўрад ці выжылі-б,—кажа Васіль.—Эх, каб нам тады вось гэтую арку туды!

І ён прыпадымае ад зямлі за канец галіну малінніка, усю асыпаную буйнымі, прасвечваючымі на сонцы рубінамі ягад. Сапраўды здаецца, што ён стаіць пад аркай з дарогіх гранёных самацвetaў, і ў галаву прыходзіць думка аб

розуме нашых продкаў, якія выбралі для свайго жылля наш багаты дарамі прыроды край і ўпарта абаранялі яго ад усіх заваёўнікаў.

— Ну, нам яшчэ скардзіцца грэх, — пярэчыць з некаторым спазненнем павольны Петрачэнка. — Каб не трэба было падтрымліваць другія атрады, у нас-бы сухароў і сушанага мяса на дзве блакіроўкі хапіла. Ды і так на харчах святога Антонія мы прасядзелі менш другіх: наш Фёдар Сямёнавіч — стрэляны воўк, у яго не толькі вінтоўкі ці патронаў, а грама сухароў ніхто з плеч не скінуў у самай гарачай марафонцы. Затое і хадзіў атрад заўсёды ў перадавых, і з тых самых Домжарыцкіх балот як чышчанулі мы фрыцаў, дык не толькі самі вышлі, а яшчэ пяць тысяч за сабой вывелі.

Я ведаю, Петрачэнка не мясцовы, ён з далёкай Стаўропальшчыны і ў наш атрад пераведзен з другога, дзе ён быў камісарам, загадам партыйнага цэнтру партызанскай зоны за нейкае парушэнне дысцыпліны. Ён як павіннае быць прыняў пакаранне і зараз з'яўляецца ўзорам дысцыпліны. Я ведаю таксама, што Петрачэнка прышоў у партызаны з палону: немцы захапілі яго, агушанага разрывама снарада, на полі бою і кінулі ў лагер. Магутны арганізм велікана вытрымаў усё — і кантузію, і катаванні, і голад, — і пры першай магчымасці ён апынуўся ў лесе з вінтоўкай, адабранай у свайго канваіра. Па яго таворцы, па тым, як ён часта і настойліва ўжывае кніжныя словы і звароты, я здагадваюся, што ён належыць да той сялянскай моладзі, якая па тых ці іншых прычынах не магла скончыць вышэйшую навучальную ўстанову, але не хацела заставацца на тым узроўні, на якім яе пакінулі абставіны, а настойліва, з маладой упартасцю, набывала сабе асвету, галоўным чынам праз самастойную чытку кніг. У гэтай асвеце не было сістэмы, яна пакідала шмат адкрытых пытанняў, белых арктычных месц у ведах, — іх пакідалі «на потым», калі жыццё дасць магчымасць дабрацца і да іх. Мне назаўсёды запомнілася, з якой натугай Петрачэнка адарваўся ад кнігі, калі я першы раз прышоў да яго ў палатку. «Як са смалы, чалавек сам сябе за вушы цягне,» — падумаў я тады і запытаўся, што ён чытае.

— Гісторыю Ключэўскага, — адказаў ён: — том другі. Добрая кніжка; шкада, першага тома не знайшоў.

Пасля я даведаўся, што ў часе сваіх вандровак па партызанскаму і непартызанскаму раёну, — ён назіраў за рэ-

волюцыйнай законнасцю, разбіраў заявы і скаргі сялян,— ён выпрашаў у насельніцтва схаваныя ад немцаў савецкія кнігі, чытаў сам і даваў партызанам толькі пасля ўрачыстай клятвы, што ніводзін лісток з кнігі, нават чысты першы, не будзе скуран на цыгаркі, — спакуса, улічваючы ясныя ўмовы і адсутнасць паперы для курыва, непараўнальна вялікая!

Здаволіўшыся малінамі, мы выходзім па азімуту на былую ляжнёўку, — так завецца спецыяльна пабудаваная праз балота дарога з драўляным насцілам і драўлянымі-ж жалабамі-рэйкамі для тралёўкі лесу на рум. Гэта незамянімы тып дарогі ў балоце, і без яе драўніна Палесся трапляла-б у рукі чалавека толькі з дазволу галоўнага інжынера зімы — Дзеда-Мароза. Праўда, у радзе месц ляжнёўка раскідана, масты разбураны, і мы перабіраемся праз багну па вузкіх кладачках, балансуючы сваімі арэшнікавымі кіёчкімі. Я наважваюся запытацца ў Васіля, у чым справа, але заўважаю зацягнутыя чорнай тванню варонкі ад авіябомб, невялічкія, звязаныя лазовымі віткамі платы з дроў на абочынах дарогі, на балоце, замаскаваныя асакой і веццем доты з карчоў і калод абпал раскіданых месц дарогі, і я разумею, што тут нядаўна праходзіла блакада, ішлі баі, і што партызаны самі разбурылі ляжнёўку, каб затрымаць нямецкіх карнікаў і павялічыць іх страты. Немцы адзін раз за два гады асмеліліся спагнаць злосць і прачасаць раён Паліка. Для гэтага яны сцягнулі дзевяць дывізій з артылерыяй, танкамі, самалётамі. Цаной вялікіх страт ім удалося авалодаць «Малай Масквой», так яны называлі Палік, апраўдваючы вядомую прымаўку, што ў страху вочы вялікія. Але доўга сядзецц на Паліку яны не маглі: штоночныя сутычкі з невідочным, але адчувальна прысутным ворагам, неабходнасць аховы кожнага метра гаці і ясных дарог, нібыта яны былі суцэльнай лініяй фронту, — усё гэта выматвала сілы і нервы.

Мне здаралася бачыць шмат людзей, якія перанеслі смяртэльную небяспеку, і я заўважыў, што людзі ахотна расказваюць пра тое, як яны вышлі з яе. Пры гэтым, чым далей ад небяспекі, тым расказ становіцца больш вясялым, напаўняецца большай колькасцю дэталюў. Відавочна, чалавек, ператвараючыся з удзельніка таго, што адбылося, у яго гісторыка, не хоча адмовіць сабе ў праве на мастацкую арганізацыю матэрыяла, на напаўненне яго эмоцыямі творцы. Я думаў пра гэта, калі Васіль і Петрачэнка на працягу

ўсёй астатняй дарогі расказвалі мне пра асобныя эпизоды — трагічныя і камічныя — гэтай блакіроўкі. Скончылася яна сапраўды камічна і трагічна для немцаў: у той час, калі нямецкія самалёты з двайным фюзеляжам — «фрыц на мыліцах» — раскідвалі над партызанскімі лясамі хвастлівыя рэляцыі аб поўным знішчэнні ўсіх партызанскіх брыгад, гэтыя самыя брыгады ў значна павялічаным складзе спакойна займалі свае старыя базы, адкапвалі ў лясных тайніках захаваныя там боепрыпасы, харчаванне, зноў занялі ўсю партызанскую зону памерам у некалькі адміністрацыйных раёнаў. Наш атрад умудрыўся ў першы-ж дзень пасля блакіроўкі ўгнаць з нямецкага гарнізона семдзесят пяць кароў, якія ў большасці належалі паліцэйскім. Самі паліцэйскія ў гэты час расклеівалі аб'явы аб знішчэнні атрада. Калі іх хатнія з плачам прыбеглі да іх паведаміць аб гэтым, яны кінулі аб'явы ў гразь і паспрабавалі дагнаць атрад, але атрымалі па зубах ад «нябожчыкаў». Раён Паліка, раён партызанскага ляснога возера, яшчэ раз паказаў, якой неўміручай сілай супраціўлення валодае наш беларускі народ, калі ён уздымаецца на заклятага ворага і грабежніка за сваю волю, за сваё жыццё.

Але вось, нарэшце, з-за высокіх елак павяў прыемны халадок, і перад нашымі вачыма пачало выплываць сярэранае люстэрка возера ў зялёнай аправе ўзбярэжных лясоў. Мы мімаволі спыніліся.

Дзіўная карціна прадстала перад намі. Паверхня возера здавалася выпукленай, і дальні край яе размяшчаўся каля ніжніх сукоў падцярэбленых елак, у прасветы паміж якімі мы бачылі возера. У сярэдзіне бяскрайняга серабра ярка пабліскаў і пераліваўся пучок залатых пырскаў-зайчыкаў адлюстраванага сонца. Белыя жмаркі пуховым ланцужком навіслі над далнім краем возера і, адбіўшыся ў вадзе, стварылі ўражанне недасяжнай празрыстай глыбіні яго вод. Возера ляжала перад намі спакойнае, агромістае, поўнае сілы і нейкай суровай, не гледзячы на разлітую над ім светлую празрыстасць, незалежнасці ад акаляючага. З гэтым гарманіравалі і магутныя, кашлатыя, разросшыся на прыбярэжнай свабодзе цёмназялёныя елкі, і каржакаватыя, з нахілам у бок вады, двухкаляровыя, — ішоў другі, летні, перыяд выганкі маладых пабегаў, — дубы. Берагі возера нечакана для мяне аказаліся не балоцістымі і нізкімі, а пясчанымі і абрывістымі, па крайняй меры той, адкуль мы

шадыходзілі. Ён быў абрэзан нашай дарогай, якая выходзіла проста да возера, і па гэтаму абрыву шпарка спуціліся два партызаны з аўтаматамі, два другія вышлі з канавы каля мосціка: гэта быў перадавы пост атрада імя Варашылава. Мы расказалі, куды ідзем і чаго, Васіль паказаў звальніцельную са штаба нашага атрада, хаця адзін з варашылаўцаў, шчуплы сялянскі хлапец, гледзячы на магутную фігуру Петрачэнкі, усміхнуўся і сказаў: «Гэтага дзядзьку я ведаю, ён у нас ужо некалькі разоў быў».

Хлопцы папрасілі закурыць, і ў суправаджэнні шчуплага хлапца мы пайшлі нацянькі ў сяло. Сяла, уласна кажучы, не было: немцы спалілі яго датла. Былі агароды, платы, калодзежы з асерамі, і не было таго выгляду свежага пажарышча, які мне даводзілася назіраць у шмат якіх сёлах: не відаць было белых, недарэчных без хат камяноў, счарнелых шул, шалашоў з яловай кары, прылепленых да печак. Здавалася, што хаты; як добрыя гаспадыні, проста сышлі на час, і хутка вернуцца, і стануць на сваё, чыста прыбранае месца, за клумбы з мальвай і вяргінямі, якія буйна цвілі пад вокнамі. Аказваецца, тут пасля пажару быў ужо наведзен парадак, і крыху убок, на ўзгорку, былі пабудаваны прасторныя, па-гаспадарску агледжаныя і зладжаныя зямлянкі. Ні здалёк па зямлі, ні з паветра іх нельга было заўважыць у суцэльнай зеляніне, хаця яны з узгорка добра бачылі ва ўсе чатыры бакі. Жывёла мясцілася за сялом, у кустах алешніка; яе ў свой час удалося захаваць ад немцаў на балотных выспах, і зараз яе зноў прыгналі ў сяло. Сяляне працавалі на агародах і на полі зусім так, як да блакады.

Па ледзь прыкметнай у чырвоным бацвінні сцяжынцы, праз агароды, хлапец прывёў нас да штабнай зямлянкі. Ён пагрукаў у дзверы і далажыў камандзіру. Нас запрасілі ўвайсці і надзвычай ветліва прывіталі. Пакуль мы абменьваліся навінамі з «Вялікай зямлі», весткамі пра абстаноўку ў абодвух атрадах, тры дзяўчыны ў белых кофточках мігам згатавалі абед і нават засмажылі рыбу «ўласнага рыбгаса атрада». Яны бязгучна рухаліся босымі нагамі па новай падлозе, стараючыся залішне не грукаць посудам, каб не перашкаджаць нашай гаворцы, і толькі час-ад-часу кідалі ў наш бок светлыя зацікаўленыя позіркi. Мне даводзілася бываць на сялянскіх «кірмашах» у акупаванай зоне, і я заўважаў, што, нават у часе самай вясёлай бяседы, з

твараў людзей не сыходзіла хмара заклапочанасці і нутраной пакуты. Тут гэтага не было, хаця я добра ведаў, што жыццё іх не такое лёгкае і зусім не небяспечнае. І погляды, і рухі насілі адбітак волі і ўпэўненасці. «Мы самі сабе гаспадары»,—здавалася, гаварылі яны,—«і ад душы рады гасцям, такім-жа вольным людзям, як мы».

Пакуль мы абедалі, каля зямлянкі відавочна збіраліся людзі: з-за дзвярэй даносіліся прыглушаныя галасы. Малады ад'ютант камандзіра некалькі разоў выходзіў на выклік вартавога і, вярнуўшыся, нешта дакладваў на вуха камандзіру. Той усміхаўся, пасля незадоўлена моршчыў лоб і адсылаў кіўком рукі. Толькі пасля таго, як мы паабедалі, ён звярнуўся да мяне:

— Наша насельніцтва вельмі просіць вас, таварыш пісьменнік, правесці ў нас літаратурнае выступленне. Яны ўжо ведаюць, што вы выступілі ў суседніх атрадах, і даўно чакалі вас. У нас найвялікшы попыт на літаратуру, і мы было сабралі надрэнную бібліятэку, ды фашысцкія сволачы спалілі. Пакуль падрыхтуюць для вашай далейшай паездкі і калі вы не вельмі стаміліся...

Я запэўніў, што ўжо адпачыў, і ахвотна згадзіўся выступіць. Мы пайшлі ў клуб. Гэта была прасторная зямлянка, якая ўмяшчала больш поўсотні чалавек. Кідалася ў вочы чыстата і парадак: грубкі былі пабелены, партреты правядыроў у рамках былі абвіты дзеразой і зборканы кветкамі. На палічцы стаяла дзесяткі тры кнігі, старанна абвернутых паперай. Клуб быў повен народу, як зачыніць. Слухачы былі якраз тыя, аб якіх я мог толькі марыць на працягу доўгай, як век, двухгадовай ночы панавання фашысцкіх глушыцеляў культуры, і наша гутарка, разлічаная ў сувязі з рабочым часам хвілін на дваццаць, на трыццаць, расцягнулася гадзіны на дзве.

— Нічога, пазней папрацуем—нагонім, такое не кожны дзень здараецца.

Відавочна, кожнаму з іх успомніліся залітыя электрычнасцю ўтульныя залы мірных гарадоў і мястэчак, так варварскі зараз разбураныя гітлераўцамі, успомніліся вялікія літаратурныя вечары, пасля якіх звычайна слухачы разыходзяцца некалькі ўзрушанымі, прыўзнятымі, але з адчуваннем нейкай святочнай, светлай цеплыні на душы. У святле гэтых успамінаў яшчэ чарнейшай здавалася тая чарната, якая заліла ўсю радзіму па-за гэтымі зялёнымі партызан-

скімі пушчамі аж да вогненнага вала фронта. І тады ў душы кожнага распяляўся гнеў, прага бою, прага вызвалення. Я некалькі разоў спрабаваў спыніцца, але аудыторыя шумна патрабавала працягу. Хай будзе мне дазволена шаноўнымі чытачамі прывесці тут некаторыя з тых вершаў, якія былі прачытаны на гэтым імправізаваным літаратурным «адвячорку», каб перадаць тва думкі і тва настроі, якімі жылі ўсе савецкія людзі на «малай зямлі».

ЧУЖЫНЦАМ

Ідзіце вы, чужынцы,
чужымі для вока калонамі,
Паўзіце, як слата,
на зялёна-зялёную рунь,
І, абাপал дарог,
палымнеючы ціхімі клёнамі,
Праклінае вас
маці мая—Беларусь.
Праклінае апошнімі
смертнымі клятамі
Кожны крок вашых ног
і машын вашых грук,
І цябе, крываногае свастыкі
крыжа-павук,
Што поўсвета закрыў,
перакрэсліўшы вратамі.
Праклінае крыжы,
што, як дзікі кашмар,—
Чорны могільнік,
д'яблам вар'ятам васкрошаны,—
І лятуць і паўзуць
на мой родны абшар,
Непажаты, разрыты, някошаны,
І паўзуць і лятуць,
каб далёка,—аж там,
Дзе крывавае сонца
садзіцца за хмарами,—
Кпіў з людзей
сухамозгі шайтан
Са сваімі сябрамі-пачварамі,

ВАРОЖЬІЯ САМАЛЁТЫ

Паўзуць, як гады, над барамі
Маёй зямлі, уздоўж дарог
Чужынцы з чорнымі крыжамі
І пыхай здрадних перамог...

Насустрач ім—тугія ветры,
Зямля ад гневу аж дрыжыць...
Не!
Нядоўга вольнаму паветру
Трываць фашысцкія крыжы!

КАЛІ ХОЧАЦЕ ВЫ...

Калі хочаце вы, каб ніхто вас
Не пакрыўдзіў, не згнёў, не застрашыў,—
Як сабаку шалёнага, біце,
Дзе спаткаеце, ворагаў вашых!

Як адзін на змаганне ўставайце,
Распраўляйце арліныя крыллі,
Пакляніцеся прадзедаў славай,
Што ў ярмо галавы мы не схілім!

Выпякайце калёным жалезам
Баязлівасць, нейтральнасць і здраду.
Здрайцу з раду! Яго зненавідзьце,
Як апошняга чорнага гада!

Хто за вамі цікуе, шпігуе,
Галавешку яму суньце ў вочы,
Хто даносіць,—хрыбет перабіце,
Няхай зад, як свіння, павалочыць!

Хай любы паліцэйскі з паходу
Ні сям'і, ні хаціны не знойдзе,
Хай яго і сям'я і сяліба
Горкім дымам асінавым пойдзе!

Біце тых, хто на службе у гада,
Хто прысягу забыўся і збочыў.
Хто ваўкам памагае, хай гіне
Ён і сам разам з зграяю воўчай!

Біце подлых фашыстаў, ганіце
Аж за межы іх чорнага «райху»,
Каб на нашай свяшчэннай зямельцы
Не было іх ні пылу, ні паху.

Хай вядзе вас святая Нянавісьць,
Хай не ведае помста утолі,
Каб не марыў скаваць ланцугамі
Родны край наш ніхто і ніколі!

П Е С Н Я

Рассыпайце гарох на дванаццаць дарог,
Партызанскія слаўныя роты!
Бі фашысцкіх сабак па драпежных зубах,
На капусту крышы кулямётам!

Хто нам рабства вядзе,—галавой накладзе,
Мы клянёмся Радзімаю-Маці!
Сыпце-ж кулі, кусты, пералесак густы
І зялёныя, дрогкія гаці,

Каб па нашай зямлі дамоў немцы не йшлі,
А паўзлі, як вужакі, на брусе,
Каб кідаў па начах іх і ў холад і ў жах
Нават шорах лясоў Беларусі!

Н Е Л Ю Д З Ь

Хто сказаў, што немцы—людзі,
Той іх спраў зусім не ведаў,
Хто-ж спазнаў іх,—не забудзе
Гэтай прорвы людаедаў.

Ці-ж то людзі, што за імі
Смерць вар'яцкі танец скача?
Ці-ж то людзі, што за імі
Свет слязой крывавай плача?

Ці-ж то людзі, што культуру
Ўсіх народаў іншых нішчуць,
На яе руінах здуру,
Як старцы ў скон света, свішчуць?

Ці-ж то людзі, што абманам
Свет засілілі пятлёю,
Каб іх пан быў поўным панам
Над скрываўленай зямлёю?

Немцы дзе прайшлі, зірні-тка,
Ўсё жывое збіта, змята,
Толькі ходзіць смерць-бандытка,
Ды красуе морда ката.

Морда ката ў кожным твары,
Ў кожнай хары «пераможнай»,
Сэрца злобнае пачвары
Пад шынелем іхнім кожным.

Хай не будзе свету ў дзіва,
Калі помста расшавеліць
Усіх смелых і праўдзівых,
Каб знішчалі гэту нелюдзь,

Каб сабак гэтых шалёных
Білі, нішчылі, труцілі,
Не ў слязах сваіх салёных, —
Ў кожнай проламцы тапілі.

Час той прыдзе, — цвёрда веру:
Лёс вайны на высшым згібе.
Ён нясе фашысту-зверу
Немінучую пагібель.

НАД МАГІЛАМІ ВОРАГАЎ

Ляжаць магілы ўздоўж дарогі,
Над кожнай каска, крыж крывы...
Не даняслі злачынцаў ногі
Да сцен прывабнае Масквы!

Ішлі па лаўры... Не! Другія
Растуць ім лаўры з непатрэб:
Сабачча мыла *) анемія
І жоўты, здрадны кураслеп.

*) Назва кветак, бledнiаружовага колеру, iнакш—смялянкi.

Няхай ляжаць, праходзьце міма.
Хай твань балотная іх ссе.
Адсюль касцей да іх радзімы
Груган і той не занясе.

Няхай нямецкія нямыя
Магілы сведчаць ля дарог:
Часова вораг перамог,
Ды й то сабе зламаўшы шыю.

НАД БЯРОЗАЙ-РАКОЙ

Заснула зморана прырода,
Адна Бяроза мкнецца ўдаль,
Ды ад захода аж да ўсхода
Грыміць нязмоўчна магістраль:

Туды й адтуль, дзе мост раскінуў
Пралёты крыл на берагі,
Машыны, чорныя машыны
Снуюць, як прывіды тугі.

А мне здаецца, што з-за дзерці,
З лазовых зарасляў ракі,
Калматы д'ябал з бледнай смерцю
Ўсю ноч шпурляюць чаўнакі,

Снуюць на саваны аснову,
Каб ранак даў ім на уток
Людскія косці і галовы,
Ў крывавай крашанья сок.

І мо' таму ў жвіровым ложы
Тужліва круціцца рака...
Яе кашмарамі трывожаць
Начныя госці з лазняка.

ЗЯЗЮЛЯ І ФРЫЦ

Фрыц ідзе раніцою
Па дарожным пяску,
А зязюлька над ім:
— Ка-пут, ку-ку!

Фрыц з намерам ідзе
Сцерці вёску ў муку,
А зязюлька над ім:
— Ка-пут, ку-ку!
Фрыц вінтоўку бярэ,
Падымае руку,
А зязюлька над ім:
— Ка-пут, ку-ку!
Не паспеў фрыц аднак
Сталь нажаць на курку...
А зязюлька над ім:
— Ка-пут, ку-ку!
Бо за елкай стаяў
Партызан на-чаку,
Фрыца ён пераняў:
— Ка-пут, ку-ку!
Фрыц далей не ідзе,
Ён вісіць на суку,
А зязюлька над ім:
— Ка-пут, ку-ку!

ЖУРАВЫ

Зара фарбуе разасланы
Туман над возерам сівы,
І срэбра роняць пад туманам
На пераклічцы журавы.

Як быццам нехта невядомы,
Перабіраючы рукоў
Праменні сонца, гоніць дрому
З балот і выспаў за ракой.

І дрома нікне ў вір глыбокі
За капляй капля... Ў далячынь,
У неба сіняе, высока
Ўзлятаюць жораваў ключы.

— Што адмакнулі вы ў нізіне,
Бяду ці шчасце, журавы? —
Пытае поглядам з лагчыны
Іх партызанскі вартавы.

РАЗМОВА ў ЛЕСЕ

— Што, дзядок, цыбулька з хлебам?

— На й табе, сынок.

— Пачастункам век не грэбаў.

Солі ёсць драбок?

— Ёсць то ёсць, а тым не меней

Еж без солі, брат:

Я апошняй солі жменю

Ўсыпаў у зарад.

— А навошта?

— Нехта сочыць

Партызанскі след.

Трэба смальнуць соллю ў вочы,

Каб навек аслеп.

— Ну, тады другая справа,

Дай бог лучыць, дзед!

Дзе тут ход на пераправу?

Дзякуй за абед!

* * *

Тры гады маўчала поле

У жалобе нейкай,

Тры гады не пелі песень

Маладыя жнейкі.

Тры гады бары, дубровы

Не радзілі рэха,

Тры гады не знала моладзь

Радасці і смеха.

Не сумуйце, — край наш родны

Не навек зацяты:

Патушыла песню бойка,

Разбудзяць гарматы.

Па зямлі к нам, хай ледзь чутна,

З фронту гул даносіць.

Гэта Сталінскае войска

Агнём немцаў косіць,

Косіць так, што ўжо ніколі
Не ўзрасце атава.
Слава Сталіну! Чырвонай
Арміі ўсёй слава!

Чыталіся і іншыя вершы, чыталіся вершы Янкі Купалы, Якуба Коласа. Пасля мяне засыпалі пытаннямі аб лёсе нашых пісьменнікаў, аб літаратурных навінках.

І калі мы вышлі ўсёй грамадой з клуба пасля гэтага незвычайнага літаратурнага «адвячорка», кожны з нас яшчэ раз і яшчэ мацней адчуў, што стаім мы на сваёй, на савецкай зямлі і што недалёк той час, калі прахам пойдзе нямецкая акупацыя і наш народ зноў прымецца за адбудову сваёй гаспадаркі, сваёй культуры.

Сардэчна развітаўшыся з намі, аўдыторыя разышлася на працу. Старшыня калгаса, ён-жа і старшыня партызанскага атрада, па-вайсковому каротка размеркаваў людзей і прылады. Самы прыдзірлівы чалавек не знайшоў-бы ў гэтай вёсцы розніцы паміж партызанамі і мірнымі жыхарамі. Яны ўсе былі адной узброенай сям'ёй — вольным беларускім казачтвам на сваім лясным возеры: разам сеялі, жалі, кацілі; разам неслі вайсковую службу; разам будавалі зямлянкі; разам білі, дзе толькі насцігалі, драпежнага ворага; разам яны ўзялі пад сваю абарону жыхароў суседніх вёсак, спаленых немцамі. І куды-б ні ткнуліся гітлераўцы, каб забраць сабе ўраджай, яны напорваліся на партызанскія засады і міны.

Сваё жыта ў вёсцы было ўжо зжата: высокія і шырокія бабкі,—ураджай у гэтым годзе быў «украінскі», — як салдаты, стаялі радамі па ўсім полі, аж да балота. Частка сялян малаціла хлеб малатарняй, якую атрад забраў у былым соўгасе, загнаўшы паліцэйскі гарнізон, куды Макар цялят не ганяе, другая—дапамагла суседнім вёскам ратаваць сваё дабро ад ворага. І калі мы праз поўгадзіны, узяўшы вялікую лодку, выехалі з двума байцамі атрада на возера, перад нашымі вачыма разгарнуўся незабыўны малюнак. Цэлая флатылія лодак і плытоў з розных бакоў перасякала возера. Яны былі даадказу нагужаны цяжкімі снапамі спелага жыта. Вясковыя дзяўчаты ў беласнежных блузках, у рознакаляровых хусцінках, стоячы на карме, моцнымі ўдарамі вёслаў гналі паслухмяныя вазы жыта да прыстані.

Мы параўналіся з адной дзяўчынай. Воз яе быў най-

15а 72743

большым і здаваўся цяжкім, як залатая глыба. І тое, што так гнутка нахіляўся яе стан услед за вяслом, так лёгка праразала яе вясло крыштальна чыстую ваду, а васільковыя вочы смяяліся і нам, і сонцу, і адчуванню ўласнай сілы і прыгажосці, — рабіла яе вобраз вобразам з народнай быліны.

— Добры вечар, жнейка!—вітаем мы дзяўчыну.—Ого колькі нажала!

— Спары, божа!—смяецца Васіль, відавочна любуючыся прыгажуняй.

— Дзякуй, таварышы!—гулкім срэбрам рассыпаецца яе голас над вадой:—Ураджай добры,—хоць жаць не спорна, затое малаціць будзе спорна. Куды едзеце?

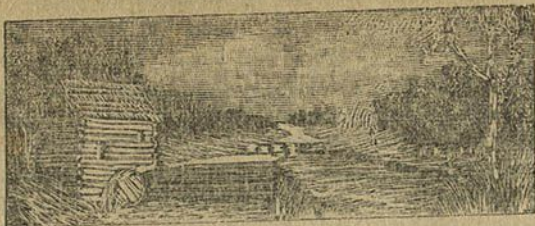
— На Вялікую зямлю, — ні то жартуючы, ні то ўсур'ез кажа наш хлопец.

Дзяўчына апусціла вясло. Твар яе асветлены сонцам, жытам і возерам, яшчэ больш заззяў радасцю.

— Шчаслівай дарогі! Прывітанне перадайце ад нас ды скажыце: «Чакаем!» На іх долю жыта жалі, хлеба намалоцім, захаваем ад ворагаў, толькі няхай не марудзяць, хутчэй прыходзяць!

Яе лодка ішла па інерцыі, замаруджваючы ход, а дзяўчына, абярнуўшыся да нас, лёгкім узмахам рукі правяла нас у дарогу. І доўга потым, калі мы плылі папоцёмку ракой, вузкімі пратокамі, у якіх заблудзіўся-б любы старажыл, перад вачыма стаяла гэта стройная, мужная дзяўчына-палічанка, уся ў бляску сонца і залатога жыта на сінім-сінім лясным партызанскім возеры.

Жнівень, 1943 г.

„МАЛЬВИНА ДОЛЯ“

Калі ехаць з Лютні на Страшное па ўзлессю пушчы Зялёнай, то якраз пасярод дарогі будзе вялікі завусак. Тут абапал рэчкі Чартарыйкі клінам уразаюцца ў пушчу мурожныя пожны. Трава на іх едкая, — дзятліна ды мурог, — бадай, самы лепшы луг у ваколіцы і таму яшчэ за прадзедамі, — як кажуць, пры цару Гароху, — гэтыя пожны былі пабіты на надзелы аж на пяць сёл з прысёлкамі. Толькі каля самой дарогі, там, дзе яна крыжуецца з рэчкай, на ўсе чатыры бакі гэтага крыжа быў выразан квадрат непадзельнага фонду — гектары два з паловай. Зваўся ён чамусьці «Мальвінай доляй». На кожным рагу гэтай долі быў насыпан вялікі капец, накідана каменне і стаяў старажытны слуп з засмолкаў. Хто іх ставіў, калі і чаму пожня назвалася «Мальвінай доляй» — ніхто з жыхароў не ведаў. Нават сівыя дзяды, з'язджаючыся на касьбу на гэты завусак, і то часамі спрачаліся. Адны казалі, што Мальвіна была дачкой старасты, у якога кватараваў каморнік у часе надзелаў, і што яны злюбіліся і ён ёй выразаў гэты кавалак зямлі. І нібыта яна ўтапілася з гора ў віры ля дарогі, калі ён кінуў яе і паехаў. Другія ўдакладнялі, што Мальвіна была не дачка, а сама старасціха, і нібыта не яна сама, а мужык утапіў яе тут, дагнаўшы ноччу, калі яна збіралася ўцякаць з каморнікам. Як-бы яно там ні было, а, як відаць, з «Мальвінай доляй» у цемры гісторыі была скрыжавана нейкая драма жаночага сэрца, а сама пожня, як вымарачная, пераходзіла з рук у рукі, пакуль за яе не ўчапіўся царкоўны стараста Крук. Ён тут, незадоўга да германскай вайны, паставіў хацінку і млын на Чартарыйцы. Сам ён тут не жыў, — страшнавата было на водшыбе, — а здаў млын у арэнду. Пасля надышла рэвалюцыя, пожня адышла ў камбед, потым у лясніцтва, а млын спачатку гуляў па руках у розных дробных

арандатараў, а нарэшце і зусім змоўк. Застаўкі кудысьці зніклі, падлога пад вадаскатам прагніла і правалілася. Малады асіннік апанаваў шырокі двор, і нават на страсе млына і хацінкі зручна размясцілася да дзесятка асінак і бярэзінак уперамешку з густой глухой крапивою, на радасць цэламу паселішчу ластавак, якія ў летні надвечорак з крыкам насіліся навакол старога заглухшага млына. Можа-б час і праезжыя добрыя людзі і зусім знішчылі млын і хацінку, калі-б год пяць таму назад не пасяліўся ў ёй дзед Базыль. Даводзіўся ён нейкім далёкім сваяком Круку, ніхто ў Лютцы яго не помніў, бо бацькі яго выехалі ў Сібір, калі ён быў малым,—гэта дзяды яшчэ памяталі,—але пад старасць прыбрыў з невядомай прычыны на радзіму і асеў на завуску, на «Мальвінінай долі». Спачатку ён хацеў падправіць млын, ды лютаўцы не паралі: за годы савецкай улады было пабудавана паблізу тры добрыя млыны, і везці хлеб у такую глуш ды яшчэ перадраць яго на крупы—аматараў не знайшлося-б. Дзед наняўся вартаваць дровы ў дзялянках, смаляныя карчы на балоце, крыху палываў і жыў адной галавой бязбедна аж да нямецкай акупацыі. Немцы зваліліся, як снег на галаву, і перш-наперш узяліся за млыны: апісалі і апячаталі ўсе тры млыны, запасы збожжа на іх вырашылі вывезці. Толькі гэтага зрабіць не ўдалося: у адну ноч усе тры млыны згарэлі, як тры свечкі, над сваімі затокамі. Вось тады людзі і ўспомнілі пра стары млын, і калі дзед Базыль прышоў у Страшное за нейкай справаю, той-сёй прапанаваў яму дапамогу, каб аднавіць стары млынок людзям на патрэбу.

— Ды млын працуе, — адказаў на гэта Базыль, — я вось і прышоў паведаміць, каб вы сваіх баб жорнамі не мучалі.

— Ці не немцы, крыў божа, дапамаглі табе?—здзівіліся сяляне.

— Столькі, колькі і вам, — адказаў Базыль. — Яны дапамогуць толькі ў пятлю ўлезці.

Усе ведалі, што дзед негаваркі і дапытвацца ў яго—усёроўна, што следу шукаць ноччу. Таму і не дапытваліся, хаця кожны сам сабе дзівіўся, як мог дзед паправіць млын, які стухнеў і год восем не змалоў ніводнага зярнятка. Калі прыехалі першыя завознікі, яны яшчэ больш здзівіліся: у млыне нікога, апрача дзеда не было, а дзед Базыль сядзеў сабе каля жолаба пад паветкаю і тапорыкам крышыў самасад. Дзед курыў мала, хаця ніколі не расставіўся з піпкаю і меў запас тытуню ледзь не за пяць гадоў.

Тытунём ён частаваў ахвотна і іншы раз курашчы чалавек прыходзіў сюды за пяць кілометраў, каб закурыць, пераказаць дзеду ўсе навіны і ў падзяку атрымаць добры скрутак жоўтага пахучага лісця. Яшчэ больш здзівіліся людзі, пабачыўшы, што млын працуе спраўна: жорны былі накуты, падлога і стрэхі залаплены белымі смалістымі дошкамі.

— Хто гэта табе, дзед Базыль, адрапаравяў млынок?— пыталіся завознікі.

— Шмат будзеце ведаць,—састарыцеся.

Калі дзед на бязмен адважваў фунты за памол, шчыгульна адсыпаючы з веялкі па зярнятку, каб хапала вагі, зноў завознікі пыталіся:

— Навошта табе, дзед Базыль, столькі збожжа адзінокаму?

Дзед узяў на іх свае шараватыя вочы:

— А за работу добрым людзям плаціць мне трэба ці не? Дарам, браце, і скула не ўскача: пачухаць трэба.

— Ды дзе яны, твае добрыя людзі? Пакажы ты іх нам.

— Прыдзе час ды патрэба, самі пабачыце.

Так і паехалі першыя завознікі ні з чым, не разгадаўшы казачную загадку дзеда Базыля,—хто яму ў адну ноч паставіў млын на ногі.

Можа-б яшчэ доўга ламалі людзі галовы над гэтай загадкай, каб дзеду Базылю не трэба было адлучацца з млына і адлучацца па такіх справах, якія нарабілі яму шмат непрыемнасцей. Дзед Базыль стаў амаль праз дзень наведваць усе вакольнія вёскі і вёсці сяброўства—з кімбы вы думаеце?—з вясковымі падшыванцамі-падлеткамі, якраз тымі, якія да тытуню прывыкаць сталі. Украдзе такі падшыванец у бацькі махоркі, скруціць з важнецкай мінай дарослага самакрутку ледзь не з конскую нагу ўтоўсткі, і, плачучы і кашляючы, напінаецца пусціць дым не толькі праз нос, але (ён чуў адным вухам праз такі цуд) праз вушы і вочы. Канчаецца звычайна такая справа тым, што бацька, злавіўшы курца, адлупце яго вожжамі, а табаку запрэ трыма замкамі. Але дзе ты адвучыш таго, калі яму здаецца, што ён толькі тады і ў пашане, толькі тады і адышоў ад пацаноў-недалеткаў, калі курыць. Пачынаюцца пошукі табакі любой цаной, і вось гэтую слабасць намацаў Базыль, і ў яго пачаўся такі гандаль самасадам, што спасу няма. Падшыванцы кідалі коні на начлезе, на пашы і беглі да млына. Коні рабілі патраву, канюхам даставалася на

арэхі, але гандаць ішоў бесперапынны. Маткі лічылі яйкі, клалі знакі ў кублах на сале, бацькі запіралі збожжа, назіралі па тыдню за завязкамі і не маглі асачыць, што цягаюць хлопцы дзеду Базылю за табаку. Нарэшце пачалі калаціць кішэні і тайныя дзіцячыя сховы. І тут іх жак узяў: у аднаго знайшлі цынку патронаў, у другога гранату, у трэцяга кулямётную ленту, а кішэні былі паўнюжкі жоўтымі, востразубымі абоймамі. Зброя была безадкладна бацькамі рэквізавана, зброеносцам да чырвані нацёрты вушы, патроны і гранаты былі асцярожна пад крысамі і хвартухамі перанесены ў больш бяспечнае месца, а да млына пацягнуліся бацькі і маткі. Калі-б хто назіраў за імі ў той час, то ён убачыў-бы, як пляскалі яны з дакорам губамі і дакорліва ківалі галовамі па адрасу дзёда Базыля: «Здзяцінеў, стары чорт, на адзіноце седзячы...» Праўда, калі-б яны заўважылі, што хто за імі сочыць, яны-б зрабілі выгляд, што шукаюць збрыўшую цёлку, ці рвуць траву, ці аглядаюць пасевы, і да млына не дайшлі-б. Але за імі ніхто не сачыў і ў млыне стала людна, як на кірмашы. Толькі дзёда Базыля там не было, замест яго ўвіхаўся сярэдніх год чалавек у вайскавай вопратцы і яшчэ два хлопцы, пераапранутыя ў сялянскія армякі яўна не па росту. Спачатку маткі і бацькі муліліся,—казаць ці не казаць, чаго яны прышлі, але Андрэй,—так клікалі старшага яго таварышы,—сам навёў іх на размову. Ён пачаў распытваць, ці добра яны жывуць пры нямецкай уладзе і таў дапёк, што старая Кастусіха высыпала дваццаць абоймаў патронаў з-за пазухі.

— Наце, дзеткі. Ці-ж мы не бачым, што вы чырвонаармейцы? Каб сто немцаў вы гэтымі кулямі на той свет адправілі. Толькі таму сівому дурню скажыце, каб ён дзяцей у гэтую справу не уцягваў,—мы ім самі работу дадзім. Яшчэ пападуцца немцам—па дзіцячай дурасці выдадуць.

— Вам-жа не выдалі?—смяецца Андрэй.—А немцам і пагатове.

З таго часу млын на «Мальвінінай долі» стаў асяродкам ваколіцы. Туды зносілі самі сяляне дзе якую знаходзілі зброю, адтуль прыносілі партызанскія лістоўкі, газеты і чыталі іх без адхланення да апошняй літары. Шмат хто не лічыў за крук прайсці дзесяць, пятнаццаць кілометраў, каб зайсці на млын пагаварыць з Андрэем, пачаставацца табакі дзёда Базыля, часамі паслухаць радыё.

— Гэта наша акно на Вялікую зямлю, — гаварылі сяляне. — Пабудзеш тут і нібыта не было гэтай нямецкай навалачы.

Усю зіму партызаны кватаравалі каля млына на «Мальвінінай долі». Андрэй і яго падручныя былі далёка не адны, па Зялёнай пушчы былі раскіданы зямлянкі, у якіх жыло каля сотні чалавек. Былі тут і хлопцы, і дзяўчаты, былі і жанчыны з дзецьмі. Былі вырваўшыся з палону чырвонаармейцы, былі рабочыя, уцёкшыя з гарадоў, былі і мясцовыя жыхары ваколічных вёсак. Усіх іх аднала нянавісьць да лютага ворага, які запаланіў іх зямлю. Зялёная пушча стала страшнай для немцаў. За дзесяткі кілометраў дасягалі атрады партызан немцаў у гарнізонах, узрывалі масты, падрывалі машыны. Дзед Базыль проста перарадзіўся, з маўклівага чалавека ён зрабіўся такім рухавым, гаваркім, што нават Кастусіха магла яму пазайздросціць. Дарэчы: на маслянай нядзелі Кастусіха перайшла жыць у млын. Было на гэта дзве прычыны. Адна прычына—партызанам хлеб трэба было пячы. Дзед Базыль паспрабаваў аднойчы ўчыніць хлеб, дык вышла такая саладуха, што хоць на самагонку яе пераганяй: булкі хлеба паўзлі з лапаты, не лезлі ў печ, а калі спякліся, нарэшце, бо дзед упартасць сваю над хлебам паказаў, дык апрача двух згарэўшых скарынак зверху і сыспаду і пустой пячоры ўнутры—у хлебе нічога не было. Вось і давялося шукаць для гэтай справы жанчыну. Кастусіха, па старасці год, можа-б і не зусім падыходзіла, але і яна падалася ў партызаны. Гэта і была другая прычына. Немцы, як ваўкі, урываліся днём у вёскі, якія падтрымоўвалі партызан, лавілі і стралялі хто трапіў у рукі, рабавалі што захопяць і ўцякалі. У часе аднаго такога воўчага нападу яны забілі нявестку Кастусіхі і дзесяцігадовага хлопчыка. Бабка ўзяла маленькую ўнучку Мальвіну і пайшла шукаць помсты. Партызаны пакінулі яе ў млыне хлеб пячы.

— А за ўнука твайго мы самі, бабка, адпомсцім.

Так на «Мальвінінай долі» з'явілася двухгадовая Мальвіна, і партызаны жартуючы віншавалі дзеда Базыля не толькі з вяселлем, але і з хрэсбінамі. Дзед агрызаўся на жарты, але малую Мальвіну няньчыў з ахвотай, калі бабка вайдалася з хлебам. Ён выносіў яе нават на двор (разумецца, рабіў гэта, калі нікога ў млыне не было), каб яна

не лезла ў цеста, паказваў ёй варон на чатырох слупах «Мальвінай долі» і падгушкваючы прыгаварваў:

— Нічога, Мальвінка, адваюем сваю долю, будзе яна прасторнай, як свет.

І аднойчы ледзь не загінула малая Мальвіна. Было гэта на згон снега. Андрэй з партызанамі рушыў у Заходнюю Беларусь; там нямецкія карнікі населі на суседнюю партызанскую брыгаду. Трэба было выручаць хлопцаў з акружэння. Дзеда Базыля кінулі вартаваць партызанскія сховішчы, а бабка Кастусіха з малой засталіся ў млыне. Завозчыкаў было мала, бабка прымала фунты, бо з гэтага быў хлеб партызанам, а завознікі самі спраўляліся з няхітрай механікай вадзянога млына. Дзед Базыль часамі і начаваў у лесе.

І ці то хто падказаў, ці то самі яны дагадаліся, што партызан у Зялёнай пушчы няма, але з суседняга гарнізона наехала воўчая гайня немцаў і паліцаяў. Яны схапілі Кастусіху з Мальвінай. Кастусіху доўга білі, каб сказала, дзе партызаны хаваюць боепрыпасы. Але Кастусіха толькі праклінала злыдняў і плявалася згусткамі крыві з рассечаных дзёснаў. Тады людзеда прыдумалі іншае. Яны садралі кашульку з Мальвіны і прывязалі малую да зубцоў кола, якое прыводзіць у рух жорны. Крышку далей прывязалі і Кастусіху.

— Калі не скажаш, старая большэвічка, дзе зброя і боепрыпасы, мы пусцім млын, і кола раструшчыць спачатку тваё шчанё, а потым і цябе.

Што перажыла Кастусіха, чуючы крык Мальвіны, бачачы, як вылюдкі пайшлі адчыняць застаўкі,—цяжка перадаць чалавечымі словамі. Ёй здавалася, што мукам яе няма канца, што яна вар'ячэе. У ваччу яе адно за адным паўставалі крываваыя колы, яны рухаліся ў паветры ўсё шывчэй і шывчэй. Яна чула, як заскрыпела першая застаўка, як з шумам пацякла вада. Яна адчула, як кола здрыганулася і пачало кратацца. Кастусіха з усёй сілы павісла на вяроўках, каб не пусціць кола. Каб яна магла, яна-б прыкіпела да падлогі ў млыне. Мальвінка пасінула ад крыку, асіпла і ледзь вяркала, вісучы над ёю. Адной застаўкі аказалася мала, каб узняць дадатковы цяжар. Тлусты немец, які назіраў з парога за гэтай карцінай, крывнуў сваім, каб адчынілі другую.

Але ў гэты час нечаканы стрэл з-за плота збіў яго з

ног. Услед за гэтым гримнула граната, і паліцаюў як карова з гаці злізала.

Гэта зрабіў дзед Базыль, які варочаўся з лесу, каб узяць харчы. Яшчэ падыходзячы да млына, ён пачуў лямант Мальвінкі і лаянку немцаў. Па тым, што яны пачалі адчыняць застаўкі, ён здагадаўся, што у млыне робіцца нешта страшнае. Ён стуліўся за плотам і пужануў няпрошаных гасцей партызанскім гасцінцам. Не зважаючы на тое, ці застаўся хто жывы на гаці, ён кінуўся ў млын. Пад напорам вады кола паступова падымалася ўверх, і ён ледзь паспеў накінуць на зубец тармазную вяроўку. Толькі пасля гэтага ён смальнуў яшчэ раз па адпаўзаўшых трох паліцаях, закрыў ваду, апусціў кола і разблытаў вяроўкі. У бабкі Кастусіхі хапіла яшчэ сілы, каб захутаць Мальвінку, але занесці яе ў хату яна ўжо не магла. Прышлося дзеду Базылю зацягнуць па чарзе — Мальвінку, Кастусіху і параненага ў нагу немца, які спачатку страціў прытомнасць, але пасля пачаў енчыць і прасіцца.

— Вось дык пераплёт, — думаў дзед Базыль, седзячы ў хаце, калі ўжо сцімнела і Мальвінка, сагрэўшыся, заснула на печы. — Хлопцаў няма, бабка, таго і глядзі, богу душу аддасць, а тут яшчэ гэты гад скуголіць. А раніцой тыя гіцлі зноў наедуць.

І ён прыслухаўся да таго, што мармытала непрытомная Кастусіха:

— Божа... аддай ім... спаўна... адпомсці...

— Добра, бабка Кастусіха, мы і самі адпомсцім. Судзіць яго будзем, гада. Які прысуд пакладзеш, бабка?

Але Кастусіха трызіла сваё, не чуючы дзеда. І тады дзед рашыўся. Ён выцягнуў тлустага немца на снег і навалок яго, скуголячага, да вадзянога кола. Доўга стаяў дзед на гаці, мяркуючы, як затарабаніць немца на кола. Ноч была мясячная, але не марозная. На Чартарыйцы патрэскаў пад напорам вясновай вады лёд. Чарнелі Зялёная пушча і чатыры слупы абапал «Мальвінінай долі». Дзед, нарэшце, знайшоў выхад. У часе рэпароўкі млына хлопцы прарэзалі акно якраз на ўзроўні верхняга канца кола. Акно было забіта, але дзед выбіў яго калом: — «Усёроўна заўтра спяляць». Потым замацаваў кола, каб не круцілася, і, уцягнуўшы немца наверх, пасадзіў, як добрага пана, у коўш і прыкруціў вяроўкамі. Немец, поўнымі жаху, пасвінячаму бялесымі вачмі глядзеў на яго падрыхтаванні.

але енчыць не адважваўся, бо Базыль зусім недвухсэнсоўна прыгразіў яму тым калом, якім прабіваў акно.

Калі скончыў дзед усё, ён пайшоў да бабкі Кастусіхі і, не пытаючыся, чые яна ці не, расказаў ёй, якую ён кару прыдумаў ворагу за яе пакуты.

— Добра, ці не, Кастусіха?

Бабка не адказвала. Дзед Базыль лэпнуў яе за руку. Рука была халодная: пакуль ён бавіўся з немцам, бабка памёрла. Дзед раззлаваўся: «Не магла ты памерці, помсты маёй не пабачыўшы». Ён узяў старую ў ахапку, вынес на снег і пасадзіў каля млына, адкуль можна было бачыць вадзяное кола.

— Глядзі, бабка, глядзі, Кастусіха. Гэта яму за нявестку, гэта за ўнука, гэта за твае крываваыя мукі.

І дзед Базыль нагой выбіў абедзве застаўкі. Ледзяная вада рынулася на каўшы, і кола пачало круціцца, паволі апускаючы немца галавой уніз. Немец зароў, як звер, які трапіў у пастку, але струмень вады хутка заткнуў яму горла. На адно імгненне бліснулі ў паветры падкоўкі і правільныя рады тоўстагаловых цвікоў на падэшвах, а пасля і немец і яго боты схаваліся пад вадой.

— Гэта табе, гаду, за бабчыну нявестку.

Кола паволі павярнулася, паказалася галава немца з мокрымі кудламі. Ён адфыркаваўся, як цюлень, і круціў галавой. Вочы яго выпіралі з ямак. З сівога, як старая плесень, мяшка адзення цурчэла вада.

— Глядзі, бабка Кастусіха, глядзі. Гэта за ўнука твайго.

Кола ўзняло немца наверх, перавярнула дагары нагамі і зноў няўхільна і роўна адправіла пад ваду...

Застыўшыя вочы бабкі Хрысціны (чамусьці дзед толькі зараз успомніў, што Кастусіху Хрысцінай звалі), здавалася, пільна сачылі за ходам кола і паблісквалі сурова і пагрозна пад месяцам. Лёгкі ветрык варушыў сівыя валасы на галаве, і Базылю здавалася, — ён адчуваў гэта сэрцам, — што калі не сама бабка, дык яе жывая душа тут пры ім і адабрае яго кару над ворагам.

Стары млын, паскрыпваючы, трахаў сваімі латакамі, гудзелі пустыя жорны, лопалі крыгі, а дзед Базыль без шапкі стаяў на гаці і, калі зноў паказвалася матляючаяся галава немца з вады, памінаў, нібы на памінальніцы, усіх забітых і замучаных немцамі знаёмых людзей, за якіх ён помсціў сягоння сваёй караю.

НАСТАЎНІЇ

Па вузкай палявой дарозе, якая наўскасяк пераразала даўгія сялянскія гоні, засеяныя жытам, ішлі двое старых: высокі, сівы мужчына ў пенснэ і маленькая, худзенькая жанчына. Яны ішлі згорбіўшыся, падняўшы каўняры, хаваячы рукі ў рукавы сваіх рудаватых, выцвілых паліто, ішлі неяк бокам, каб было менш упору ветру. Месца-ж як на злосць было высокае і чыстае, і ранні восеньскі сівер працінаў наскрозь іх вынашаныя дэмісезонныя паліто. У старога за плячыма вісеў мяшэчак,—па знешняму выгляду там павінна было быць з поўпуда дробнай бульбы, старая несла ў руках невялічкі клуначак у белай хусцінцы. Нават неспрактываванае вока магло-б здагадацца, што ў хусцінцы ляжаць рабрыстыя лусты і акрайчыкі нажабраванага ў вёсцы хлеба. Старыя спяшаліся, іх падганяў калочы вецер і горкія думы, палыном пякучыя сэрца ўспаміны аб сённешнім дні—дні першага ў жыцці жабравання. І можа таму згіналіся так плечы Івана Васільевіча пад няважкім цяжарам дробнай бульбы, можа таму, а не ад халоднага ветру, слёзы ўпарта цяклі па маршчыністых шчаках у Дар'і Іванаўны. Іван Васільевіч час-ад-часу пазіраў з-пад шкелкаў пенснэ на гэтыя слёзы, яму хацелася чым-небудзь суцешыць, падбадзёрыць жонку, але і ў яго самога на душы ляжала каменне, на вусны не ішлі словы ўдехі. Старыя ішлі моўчкі, ішлі з незнаёмай, але навек цяпер запамніўшайся вёскі ў свой родны, разбураны ворагам горад, адкуль іх выгнаў сённяя раніцай прывід галоднай смерці. Яны ішлі і думалі кожны сам сабе, але думы іх, пражыўшых разам усё жыццё, былі знітованы паміж сабой, ішлі поруч, як і яны самі.

Дар'я Іванаўна думала, як добра было-б, каб яна, прышоўшы дамоў, легла і памерла. Тады-б Івану Васільевічу

не трэба было-б пакутваць і за сябе і за яе. Хіба-ж яна не бачыць, што яго пакуты ў стокроць уцяжарваюцца пакутамі за яе? Хіба-ж яна не ведае, як цяжка яму адчуваць сваё бяссілле пазбавіць старую сяброўку свайго жыцця ад незаслужаных пакут і мучэнняў? Думка аб смерці часта прыходзіць у галаву Дар'і Іванаўне, як перспектыва выйсця са склаўшыхся абставін, як перспектыва адпачынку. Але Дар'я Іванаўна гоніць яе з галавы: нельга паміраць не пабачыўшы, як будучь бегчы з горада разбітыя немцы! Нельга пакідаць людзей і зямлю, пакуль над імі пануе не адпомшчанае, самае чорнае злачыства супроць асноў культуры чалавецтва! Трэба дажыць да таго часу, калі будзе адноўлена іх старая школа, якой яны з Іванам Васільевічам аддалі звыш сарака год свайго жыцця. Большага шчасця, лепшага завяршэння жыцця яна не хоча. Але як перажыць тое, што перажылі яны сёння? Як можна бачыць, што Іван Васільевіч, былы віцэдырэктар лепшай гімназіі гораду, а пасля, на працягу дваццаці год, дырэктар сярэдняй школы, ходзіць па хатах жабраваць? Не! Лепей памерці!

І нібы адказваючы на яе думкі, Іван Васільевіч знайшоў, нарэшце, патрэбнае слова:

— Нічога, Дар'я Іванаўна! Калі народ наш пакутуе, то і нам не сорам несці частку яго пакуты на сабе. Мы-ж дзеці народа, гэта не для прыліку гаварылася. Можа калі-небудзь успомніць ён нас добрым словам і за тое малое, што мы сёння можам даць яму... А да «спадароў» я не пайду.

Гэта было звяном ва ўласных думках Івана Васільевіча пра здарэнні апошніх дзён, але выказанае ўголас, яно абарвала плаўны ход іх, дало новы пабег, новы адростак: як-бы здзівіўся былы загадчык раённага аддзела народнай асветы Грыбанаў, калі-б пачуў гэтыя словы. Ён належаў да тых людзей, для якіх форма хавала змест, як дамавіна мёртвае цела, а прасталінейная фармальная логіка была адзіным рэчышчам, па якому маглі цячы, і мелі права цячы, іх думкі: прыскыпаўшыся да старой гісторыі з віцэдырэктарствам Івана Васільевіча ў царскай гімназіі, Грыбанаў рабіў яму ўсякія непрыемнасці, пісаў заявы, абвінавачваў у няшчырасці. Праўда, усё гэта скончылася тым, што Грыбанава выклікалі куды трэба і прапанавалі пакінуць Івана Васільевіча ў спакоі. Калісьці Іван Васільевіч балюча перажываў гэтую гісторыю. Але якімі мізэрнымі здаюцца

яму зараз гэтыя сутычкі, калі ён успамінае іх праз прызму пражытага за гэты год. Іван Васільевіч расцалаваў-бы, як самага блзкага прыяцеля, гэтага самага Грыбанова, калі-б спаткаўся з ім цяпер, абы толькі не бачыць ніколі больш у жыцці саладжавенькай прылізанай морды «спадара» Перакруцькі, інспектара чатырох школ, якія акупанты «літасціва дазволілі» адчыніць у горадзе. Ды і якія гэта былі школы? Без падручнікаў, без дапаможнікаў, без душы ў выкладанні, без мэты і перспектывы ў вучобе. Школы, дзе кафедра была Галгофай для сумленнага педагога, а дапытлівыя, вострыя позіркі дзяцей вымагалі аднаго адказу: калі, нарэшце, загучаць тут тыя словы, тыя спевы, якія яшчэ, здаецца, не паспелі змоўкнуць у памяці і дзяцей і настаўнікаў? І «спадар» Перакруцька меў нахабнасць выклікаць Івана Васільевіча і прапанаваць яму дырэктарскую пасаду ў адной з гэтых школ!

— Мы ведаем, што з вамі нетактоўна абыходзіліся пры саветах,—гугнява цягнуў Перакруцька, дастаючы з адмысловага партсiгара добрую папяроску. Але мімаволі, прасачыўшы за рухам рукі «спадара», які паклаў патушаную запалку ў попельніцу, Іван Васільевіч падумаў, што добрая папяроса была такой-жа фікцыяй, як і ўся ўлада «спадароў»: у попельніцы ляжалі акуркі самакрутак з зялёнага самасаду. Відаць, добрыя папяросы выдзваліся «спадару» пад лік і толькі на выпадак, калі трэба «пусціць дым» у вочы наведвальніку.

— Большэвікі ўпiкаюць нашу ўладу, нібыта яна дрэнна абыходзіцца з інтэлігенцыяй, з беларускай інтэлігенцыяй у прыватнасці...

Перад вачыма Івана Васільевіча прамільгнула машына, на якой немцы везлі вешаць заслужаную настаўніцу горада, а з ёй яшчэ некалькі знаёмых і незнаёмых яму людзей. Няўважліва слухаючы Перакруцьку, ён думаў: ці ёсць на свеце такая нахабная хлусня, якую чалавек не мог-бы сказаць другому чалавеку ў вочы?

— Вы добры стары педагог,—цадзіў паміж тым Перакруцька,—вы беларус,—націснуў ён,—і мы хацелі-б, каб вы працавалі разам з намi... Вядома, мы маглі-б проста прызначыць вас, не пытаючыся вашай згоды, на падставе закона аб абавязковасці працы, але паважаючы вас, як старога чалавека...

— Не, пане Перакруцька,—глуха сказаў Іван Васіль-

евіч,—хаця я сапраўды стары, але быць анучай, якой нехта будзе выціраць уласны бруд, не жадаю.

— Як загадаеце гэта зразумець?

— А як сабе хочаце, толькі я ў школу не пайду ні дырэктарам, ні выкладчыкам... прынамсі да таго часу, пакуль не будзе адноўлена разбураная бомбамі мая старая школа. А на гэта ў вас ні ўлады, ні сродкаў, ні жадання не знойдзеца.

І не чакаючы больш ні пытанняў, ні адказу Перакруцькі, Іван Васільевіч вышаў з пакоя. Ісці дамоў у такім настроі яму не хацелася: навошта прыносіць лішнія беды Дар'і Іванаўне? Прыдзеца, вядома, сказаць ёй, але няхай лепш потым, калі ўсё некалькі ўляжацца ў сваёй душы, калі ападзе на дно балючая гораць; тады ён прыдзе дамоў і раскажа... Прыдзе дамоў... Уласна кажучы, слова «дамоў» даўно згубіла сваю прывабную сілу для Івана Васільевіча і гаварылася па прывычцы: кватэра Івана Васільевіча згарэла разам са школай у часе першай нямецкай бамбёжкі, і ён з Дар'яй Іванаўнай засталіся жыць у тым сутарэнні, дзе хаваліся ў часе налёта. Іван Васільевіч сам так сяк прымайстраваў у дзверы невялічкае акенца на дзве шыбкі, склаў ляжаначку, прынёс выдраныя з-пад развалін школы перагарэлыя драбы ложка, дзве скрынкі з-пад снарадаў замест стала і дзве меншыя скрынкі замест крэслаў. Вось і ўся абстаноўка, якую набыў Іван Васільевіч пры немцах. Але нават не гэта знішчыла сэнс і прывабнасць слова «дамоў»,—іх зйішчыў загад нямецкага каменданта, які забараняў жыхарам горада замыкаць дзверы сваіх кватэр, каб любы нямецкі саддат у любы час дня і ночы мог зайсці і праверыць, ці няма ў кватэры пабочных асоб і чым займаюцца самі гаспадары кватэр.

Іван Васільевіч пайшоў да былога географа сваёй школы, які зараз служыў на нямецкім прадуктовым складзе. Прозвішча географа было некалькі дзіўным—Маўмыра, але яно цалкам падыходзіла да характара гэтага маўклівага чалавека. З ім можна было прасядзець і гадзіну і дзве і не пачуць ад яго ніводнага слова, ніводнага пытання. Івану Васільевічу зараз была патрэбна якраз такая кампанія: гаварыць яму не хацелася, а быць без людзей, аднаму, было цяжка. Дарэчы, да Маўмыры ў яго была адна справа: ён мог знаць, ці прыехаў з раёну іхні агульны былы вучань Ігнат Няхайчык, які служыў за шофера пры тым-

жа складзе. Выязджаючы ў раён, Няхайчык абяцаў нагле-
дзець, дзе сяляне кінулі непераворанай былую калгасную
бульбу, і ўзяць з сабой туды жонку Маўмыры і Дар'ю
Іванаўну. Там можна будзе, пакуль шофер справіцца, на-
капаць які-небудзь мяшэчак хоць паронак. Але Няхайчык
яшчэ не прыязджаў, і адзінае, чым мог дапамагчы Маўмы-
ра свайму таварышу, гэта абяцаць прынесці заўтра крыху
павідла. Ён наскроб яго з бочак, якія яму загадалі памыць,
але сённяя вынесці са складу не мог: на варце стаяў самы
злы нямецкі вахцёр; ён-бы выкінуў павідла на брук, але
не даў чалавеку з'есці.

Знерваваны адтэрміноўкай і гэтага выйсця,—дома не
было нават скарынкі,—галодны і злосны ішоў Іван Васіль-
евіч дахаты, апусціўшы сваю сіваю галаву. І раптам ён
спаткаў яшчэ аднаго свайго былога вучня—Тузава. Тузаў
скончыў школу гадоў сем таму назад, пасля скончыў і
інстытут. Будучы студэнтам, ён некалькі разоў заходзіў да
свайго былога дырэктара на кватэру, скардзіўся на цяж-
касці і заўсёды атрымліваў ці тую ці другую дапамогу.
Праўда, Тузаў ніколі не быў блізім Івану Васільевічу і ву-
чыўся заўсёды на «пасрэдна», але заўсёды акуратна апра-
наты, ліслівы, ён умеў уцерціся ў давер'е к чалавеку, нама-
цаць слабыя стрункі яго душы. У Івана Васільевіча такой
стрункай была слава яго школы. І Тузаў карыстаўся гэтым:
ён і ў вочы і за вочы, сярод сяброў і на сходах, рассыпаў-
ся ў пахвалах і ўдзячнасці школе Івана Васільевіча, якая
дапамагла яму, вясковаму хлопцу, стаць адукаваным чала-
векам. Ён не спыніў сваіх пахвал школе і тады, калі ў
Івана Васільевіча былі непаразуменні з Грыбанавым, і гэта
было асабліва дорага Івану Васільевічу.

— Нічога,—казаў ён часта Дар'і Іванаўне,—Тузаў, ра-
зумеецца, пороху не вынайдзе, але часны сераднячок у ра-
боце таксама рэч не апошняя.

Таму, спаткаўшы Тузава, Іван Васільевіч яму нават аб-
радаваўся. Яму падумалася, што злосны лёс, высыпаўшы
сённяя столькі непрыемнасцей на яго галаву, нарэшце, злі-
таваўся і хаця ўвечары дае яму права ўзяць крышачку рэш-
ты. Твар Тузава, калі ён спаткаў Івана Васільевіча, расцвіў
усмешкай. Ён доўга і горача ціснуў яму руку, пытаўся пра
здоруе, пра паважаную Дар'ю Іванаўну, шкадаваў, што
ён раней не ведаў пра іх цяжкое жыццё, і, нарэшце, ледзь
не сілкам зацягнуў Івана Васільевіча да сябе на кватэру.

— Мы павінны памагаць адзін аднаму. Час цяпер, ведаецце, такі, што, калі не трымацца добрага знаёмства, то і зусім загінуць можна. Бо нікому-ж да цябе справы няма. Кожны сам па сабе, на свае сілы разлічвай. Вядома, вайна... агаленне інстыктаў і іншае... Але мы не забылі вядомаму казку, як сыны разумнага бацькі венік ламалі. Грудком, грудком трэба, дарагі мой дырэктару!

Тузаў жыў не адзін. Калі Іван Васільевіч зайшоў да яго, ён быў прыкра ўражаны вясёлай кампаніяй, якую застаў у кватэры Тузава. Тут былі хлопцы і дзяўчаты ў рознастайных крыкліва-стракатых гарнітурах, з высока ўзбітымі чубамі.

— У мяне ёсць і другая кватэра, цішэйшая,—шапнуў ён Івану Васільевічу,—у адной маёй добрай знаёмай. Разумеецце, на ўсякі выпадак... Ды як вам вядома, я не вялікі прыхільнік шуму. Там, так сказаць, галоўная, патайнавая база, а тут легальная кватэра.

І ён прадставіў Івану Васільевічу свайго сакватэрніка:

— Рудэнка, мой добры сябра...

— І дырэктар тэатра,—дадаў той, паціскаючы руку Івану Васільевічу. Відаць, ён быў упершыню на такой важнай пасадзе і яшчэ не нацешыўся з яе, хаця тэатр яго, як даводзілася чуць Івану Васільевічу, быў нейкай мешанінай паміж эстраднай трупаі рэстарана і аматарскім драматычным гуртком.

— А гэта мой стары настаўнік, Іван Васільевіч. Прашу любіць і жалаваць.

Рудэнка зараз-жа пацікавіўся, ці не выкладае ён нямецкую мову.

— Мне трэба было-б перакласці на нямецкую мову маю новую п'есу. Я прасіў гэта зрабіць адну старую ведзьму, якая служыць перакладчыцай ва ўправе, але яна адмовілася. Кажы,—не маю часу!

Акторка з намазанымі губамі і асабліва зухавата ўзбітым чубам засмяялася:

— Навошта ты пачынаеш новае знаёмства са старой мань? Яна кінула табе ў морду тваю п'есу і сказала, што не хоча брудзіць свае рукі аб гэта трызненне сівой кабылы.

Рудэнка рэзка павярнуўся да яе і паглядзеў на яе вачыма ўдава:

— Калі я яшчэ раз пачую такое слова, ты палічыш сваім задам сходкі ганку ў тэатры, фрэйлен Яроцкая.

— Заўтра-ж ты будзеш хадзіць, як цюцька, за лейтэнантам Шмідтам, перапрашаючы яго за гэтую абразу!—узгарэлася акторка.

— Панове, панове,—прымірэнча развёў рукамі Тузаў:—ці не можна-б на сёння, хаця-б з-за павагі да чужога чалавека, спыніць вашы штодзённыя тэатральныя згрызоты? Не трэба быць павукамі ў банцы. У вас ёсць больш пачэсная работа—аднавіць наша святое мастацтва. У гонар яго мы з маім паважаным сакватэрнікам парашылі сёння зрабіць сямейную вечарыну. На жаль, той, за кім я хадзіў, не будзе: яго тэрмінова паклікалі да каменданта. Але нічога, яго месца за нашым сталом зойме паважаны Іван Васільевіч. Прашу!

І Тузаў тэатральным гэстам расчыніў дзверы ў суседні пакой, узяў Івана Васільевіча пад лакаць і прапусціў яго наперад. За імі пацягнуліся астатнія. У гэтым пакоі быў накрыт стол. На ім стаяла некалькі пляшак з віном, гарэлкай і самагошам, на талерках было пакрышана сала, каўбасы, стаялі банкі з кансервамі, міска з квашанай капустай.

— Прашу, прашу, Іван Васільевіч,—завіхаўся Тузаў каля свайго былога дырэктара. Яму, відавочна, было прыемна так «бліснуць» раскошай свайго жыцця перад сваім нечаканым госцем. Ён пасадзіў Івана Васільевіча на старшынскае месца і сам наліў яму першаму бакал віна.

Іван Васільевіч амаль нічога не еў з учарашняга дня. У яго злёгка кружылася галава. Ён мімаволі з асалодаю ўдыхаў пах яды і тонкі, ледзь улоўны водар віна. Яму адразу не спадабалася кампанія, у якую ён трапіў: маладыя людзі, раптам згубіўшыя прывычную апеку школьных арганізацый, сям'і, грамадства, былі жорстка пакалечаны вайной, тленым дыханнем чужога варожага света. Тым больш непатрэбны перад імі здаўся яму доўгі тост за яго здароўе, які распачаў Тузаў. Ён амаль не слухаў Тузава і пакутліва думаў, як магло здарыцца, што вось гэтая групка моладзі магла адшчапіцца ад народа, так лёгка перашагнуць рубікон здрады і з заплюшчанымі вачыма ісці ў бяздонную прорву, у якую павёў яе подлы, каварны вораг? Віна яе была для яго відавочна, хаця глыбіні яе ён яшчэ не паспеў уявіць. Але яго, як настаўніка, мучыла іншае: чаго яны, у рукі якіх народ даў вялікую, пачэсную і адказ-

ную справу выхавання маладога пакалення, не даглядзелі, не ўлічылі, што магла здарыцца такая прыкрасць? Жаданне асэнсаваць гэта разам з галоднай млявасцю было адной з прычын, якія паралізавалі ўзнікшае было жаданне адразу павярнуцца і выйсці. Затрымала яшчэ тая цёплая ветлівасць і чалавечая шчырасць, з якой спаткаў яго Тузаў. Івану Васільевічу не хацелася рабіць непрыемнасці чалавеку, які, як і ён сам, мог выпадкова трапіць у гэтую «банку з павукамі». Але чым далей гаварыў Тузаў, тым больш праяснялася ў галаве Івана Васільевіча, страчаныя сілы паступова вярталіся да яго, і рука, якая трымала бакал, апускалася ўсё ніжэй і ніжэй, пакуль не паставіла бакал на талерку. Гэта было якраз тады, калі Тузаў з асаблівым замілаваннем пачаў расхвальваць сваіх новых гаспадароў—немцаў: яны, і толькі яны змаглі ацаніць рэдкія здольнасці яго, Тузава, і шмат каго з тых, якія абяцалі старанна працаваць разам з імі. Яны, і толькі яны, маглі выклікаць да жыцця і стварыць спрыяльныя ўмовы для разова прыватнай ініцыятывы...

— Падлюга!—вырвалася ў Івана Васільевіча, і вочы яго бліснулі гневам.

— Падлюга! Раб!—яшчэ раз паўтарыў Іван Васільевіч.— Я цябе гэтаму ў сваёй школе не вучыў. Я не вучыў прадаваць радзіму ворагу. Я вучыў любіць яе, а калі трэба, дык і памерці за яе. Яна цябе, падлюгу, выняньчыла, выкарміла, навучыла; за яе мазольны грош ты інстытут скончыў. Без савецкай улады ты-б свінням хвасты круціў, пакуль і не здох-бы. Дык чым-жа ты плаціш ёй за яе дабро, за яе клопаты? Мне сорамна, што ты быў маім вучнем!

Іван Васільевіч адштурхнуў ад сябе талерку з пастаўленым на ёй бакалам. Бакал перакуліўся, віно крывавай плямай пырснула на белы абрус.

— Ты стаў юдам свайго народа!

Іван Васільевіч падняўся з застолля, і ніхто не пасмеў ні спыніць яго, ні перацяць яго грознай прамовы.

— Цяпер ты можаш ісці да сваіх гаспадароў і заявіць ім на мяне. Але не забудзься сказаць ім, што сказаў табе твой стары настаўнік: «Прадажная шкура нікому не можа быць апірышчам, ды і ёй адно апірышча—шыбеніца!»

... Пра ўсё гэта ўспамінаў Іван Васільевіч за тры чатыры кіламетры, якія прыйшлося прайсці яму з Дар'яй Іванаўнай да горада. Халодны, калючы вецер не сціхаў ні на хвіліну, шамацеў па выбітаму капытамі жывёлы іржэўю, прымушаў

прыціскацца да зямлі ўпарта-зялёны пырнік і прыдарожны трыпутнік, гнаў у свет сарванае жоўтае лісце лазы і крушыны. Але ад думак, ад паднятага імі абурэння Івану Васільевічу нават горача зрабілася, у ім паступова знікаў востры боль і сорам за сваё сённешняе жабрацтва.

— Я не мог зрабіць інакш, Дар'я Іванаўна! — нарэшце, сказаў ён жонцы, нібы ўсе яго думкі былі размовай з ёю.

— І правільна зрабіў, Іван Васільевіч! — адказала Дар'я Іванаўна. — Памерці часным чалавекам лягчэй, чым жыць нячасным. . .

Старыя ўваходзілі ў горад.

Яшчэ за іх маладой памяццю горад пачынаўся не тут, а далей, кілометры за два, за два з паловаю адсюль, і значна ніжэй, каля самай ракі. Тут на гары была толькі развілка трох буйных старажытных шляхоў, якія лучылі горад з усходам. Гэта развілка і зараз ёсць, і шляхі-гасцінцы ёсць, пашыраныя, выраўненыя, выбрукаваныя, нават асфальтам залітыя за час савецкай улады. Толькі зараз, адцягтыя недзе далёка мечам вайны, спаралізаваныя грознымі загадамі аб спыненні ўсякага руху, яны нікога і ні з кім не лучаць. Яны — абрубкі гістарычных рук горада, працягнутыя к усходу з нямой мальбой аб дапамозе, аб ратунку з няволі.

Развілка гасцінцаў, наколькі служба памяць народа, завецца «Тры карчмы». Іван Васільевіч і зараз добра ўяўляе сабе знешні выгляд трох, старыннай будоўлі, драўляных карчмаў, якія сапраўды стаялі яшчэ год дваццаць таму назад на гэтай развілцы, уяўляе вясёлы тлум сялянскіх вазоў раніцой і пры раз'ездзе з кірмашу, калі кожны гаспадар, ад'ехаўшыся ад горада і падрахаваўшы свой продаж і куплю, лічыў святым абавязкам поўпляшкай добрай гарэлкі памянуць хто ўдачу, хто няўдачу мінуўшага базарнага дня. Стаяць-бы гэтым старасвецкім карчмам на гары, на віду ў горада яшчэ можа сто год, абрастаць-бы ім бяровымі клецямі і каменнымі складамі, перахватваючы ў сялян — на правах першага шчаслівага торгу — пяньку, лён, збожжа і жывы пушыны тавар, калі-б не вырвалася жыццё з старога рэчышча чвэртку века таму назад і не пайшло інакшымі, шырэйшымі, савецкімі шляхамі. Вось тады горад, як казачны маладзец, што сіднем сядзеў, — і не трыццаць лет і тры гады, а тройчы па трыста трыццаць тры гады, — пачаў расці, разбудоўвацца, дацягнуўся шырокай асфальтаванай, абсаджанай маладымі каштанамі, асветленай

електрычнасцю вуліцай аж да трох карчмаў, паціхеньку зняў іх з гары, паставіў на іх месцы прасторныя, светлыя карпусы заводу, узнёс, як помнік сваёй сіле і славе, на самай вяршыні гары высачэзную-цагляную трубу ў некалькі чалавецкіх абхватаў... Але тое, што зрабіў культурны савецкі чалавек, разбілі нямецкія вандалы. Напалову збігаў снарадамі труба тырчыць недарэчным абсмаленным пнём над дзіравымі каробкамі былых карпусоў былога заводу, выгарэўшыя знізу даверху дамы абапал вуліцы глядзяць мёртвымі зрачкамі, колеру хмарнага восеньскага неба, якое відно скрозь у пустых праёмах акон, на насцярожаны рух на ўсход цяжкіх нямецкіх машын, крытых брэзентавымі будамі, на груды бітай цэглы і перакручаных у пякельнай гарачыні пажара таўравых бэлек, на паламаныя знявечаныя танкамі каштаны, на адзінокія, нясмелыя фігуры змарнелых жанчын, старых і дзяцей з жабрацкімі торбачкамі за плячыма. Крапіва, дзядоўнік і лебяды паспелі завалодаць дварамі і самімі руінамі, некаторыя з іх прымасціліся на сценах, на карнізах, на падаконніках, і халодны сівер, ныраючы ў праёмы акон і дзвярэй, пазваньваючы там-сям зачэпіўшайся бляхай, бялітасна круціць іх яркую, на фоне вылізанай языкамі агню чырвонай цэглы сцен, познюю восеньскую зеляніну. Усюды глуш і запущенне. Рэдка, рэдка дзе па зарасніках пустазелля, наўпрост праз дамы, праз згарэўшыя дзверы, пракладзены папярэчныя сцяжынкі з другіх такіх-жа разбураных вуліц, каб не абыходзіць лішніх кварталаў. Адною такой сцяжынкай, каб не кратаць балючымі ўспамінамі сэрца, ідучы міма сваёй разбуранай школы, якая стаяла ў канцы новай вуліцы, дзе пачынаўся ўжо стары горад, Іван Васільевіч з жонкай перайшлі на другую вуліцу. Там ім кінуўся ў вочы натоўп, поўкілометровая чарга каля вадаразборнай калонкі: у горадзе нехапала нават вады. Натоўп, у поўголаса лаючы немцаў, цярпліва чакаў, пакуль два Швейкі напаяўнялі пузатую кадушку на калёсіках, у якую быў запрэжан худы, абшарпаны палонны. Убачыўшы Івана Васільевіча, ад натоўпу адлучыўся чалавек з невялічкай бляшанкай у руках і пайшоў ім насустрач. Гэта быў Маўмыра.

— Я вас тут гадзіны дзве як пільную. Баяўся ўжо, што пойдзеце другой дарогай, аж якраз — не. Ну, дзякуй богу!.. Справа ў тым, што вам не выпадае ісці дадому: у вас арудуюць нямецкія жандармы. Я нёс абяцанае павідла і ледзь не ўліп. Добра, хлапчына нейкі папярэдзіў, убачыў-

шы, што я заварачваю ў ваш двор. Дык пойдзем да мяне, ці што? Жонкі, праўда, дома няма, таксама ў вёску пайшла....

Не пытаючыся нічога, Іван Васільевіч з жонкаю прайшлі ўпоперак яшчэ некалькі кварталаў і вышлі бліжэй да чыгункі. Там нейкім дзівам уцалела цэлая вуліца з драўлянымі хаткамі паміж садоў і агародаў. У прасветах паміж дрэвамі быў відаць чыгуначны насып, скрозь абгароджаны калючым дротам у некалькі калоў і абстаўлены праз кожныя сто крокаў дэстамі са старых шпал, між якімі была тоўстым слоём насыпана зямля.

Кватараваў Маўмыра ў старога чыгуначніка. Праўда, зараз ён на чыгунцы не служыў, нават не мог без злосці чуць паравознага гудка, але форму чыгуначніка захоўваў у поўнай спраўнасці. «Яшчэ спатрэбіцца, — казаў ён, — калі гэтая навалач выдахне». Чыгуначнік ласкава прыняў Івана Васільевіча і Дар'ю Іванаўну, пераўступіў ім сваю каморку, падпаліў у печы, каб зварыць бульбы. На гарачую бульбу зайшоў яшчэ адзін госць — Ігнат Няхайчык. Ён уважліва выслухаў свайго былога дырэктара, вылаяў хоць за вочы Перакруцьку і Тузава.

— Ну, што-ж? Петлі яны сабе нарыхтавалі, некалі зашморгнуцца. А наша жыццё абыдзённае: пражыў дзень і дзякуй богу. Аб заўтрашнім дні яшчэ калі-ні-калі падумаеш, а пра пазаўтрашні і думаць не хочацца. Але пра вас, Іван Васільевіч, мы надумаем. Я прывёз тое-сёе з раёну, некалькі дзён можна будзе пражыць. А калі выгарыць у мяне адна справа з медыкаментамі, паедзем мы з вамі, Іван Васільевіч, у госці яшчэ да аднаго вашага вучня, Кажамякіна Косціка помніце? Ён пасля ў медычным інстытуце вучыўся...

— Помню, добра помню! А дзе ён цяпер?

— У Вясёлым Бродзе, млынаром стаў. Праўда, млынок яго такі, што сварлівая бабка магла-б, паднаціснуўшы, у рэчку скуліць, але жыве нядрэнна і вас з Дар'яй Іванаўнай прытуліць на нейкі час.

Іван Васільевіч пасля ўсяго перажытага за гэтыя два дні быў у паніжаным настроі і выказаў думку, што можа Кажамякіну будзе непрыемна яго гасцяванне. Няхайчыку захацелася ўзняць яго настрой, падбадзёрыць свайго старога настаўніка. Ён усміхнуўся і паклаў руку на плячо Івана Васільевіча.

— Не гаруйце, Іван Васільевіч! Вы захавалі чыстае сэрца, і савецкая ўлада гэта ацэніць. Што-ж? Падзем шукаць сваёй савецкай улады.

І адказваючы на запытальны позірк Івана Васільевіча, ён дадаў: — Вось вам здаецца, — служу я ў немцаў шоферам... Трасцу-б я служыў ім, каб не было з таго карысці савецкай уладзе. Я ёй служу, а не немцам. Адной паперы я тон дзесяць з горада перабавіў у лес на партызанскія лістоўкі, хлеба машын дваццаць з розных млыноў туды-ж завёз. Махоркі, мыла тут купіш, а там скінеш дзе трэба, дарогу разведзеш там, дзе звычайны разведчык галавой наложана... Ды ці мала што... Цяпер пра медыкаменты клапачуся. Спіце спакойна сённяшняю ноч, раніца за вечар мудрэйшая.

Праз два дні Іван Васільевіч з Дар'яй Іванаўнай на грузавой машыне выехалі з горада. Яны ляжалі прыкрытыя брэзентам паміж двума бачкамі і скрыняй, у якой былі запакаваны медыкаменты. Нямецкі патруль у канцы горада праверыў пропуск Няхайчыка і, пагнаўшыся за чубрай папяроскай, якой пачаставаў яго шофер, нават і вокам не кінуў на пустую тару ў машыне: што-ж яшчэ везці шофера прадуктовага склада, як не тару?

Ад'ехаўшыся кілометраў з дзесяць ад горада, Нехайчык з'ехаў з дарогі крыху ўбок, за бярэзнічак, і сказаў старым вылазіць з-пад брэзенту, дзе яны ляжалі на мяшках: далей яны могуць ехаць прасёлкавай дарогай, а покуль што можна размяць ногі, пахадзіць.

— Ну як, Іван Васільевіч? Як чуецца?

— Нібы кавалачак вольнай савецкай зямлі пад нагамі намацаў, — усміхнуўся Іван Васільевіч. А пасля спахмурнеў, — А як вы думаеце, Ігнат Ігнатавіч, ці прымуць мяне ў партызанскі атрад? Я чуў, што там прымаюць толькі тады, калі з сабой зброю прыносіш.

— Нічога, Іван Васільевіч, нават калі-б хто надумаўся і такую ўмову вам паставіць, то вас любы атрад з радасцю прыме: у бочцы патроны, яны толькі зверху цукеркамі прысыпаны. А ў другой — пяць аўтаматаў за маё шанаванне, як гэта кажашца. Ды вам пра гэта клапаціцца не трэба: там вашых вучняў чалавек з сотню знойдзеце, — гэта-ж наша Мінская зона.

— Самалёт недзе ідзе, — сказала Дар'я Іванаўна.

Няхайчык прыслухаўся і, светла ўсміхаючыся, паказаў рукой у неба.

— Ну вось, у добры час выехалі! Паслухайце, гэта Вялікая савецкая зямля, гэта Радзіма вам прывітанне прыносіць. Бачыце?

Іван Васільевіч і Дар'я Іванаўна захілілі далонямі вочы ад сонца і пачалі ўглядацца, шукаючы па гуку, дзе мог быць самалёт. Неба сёння было празрыстым і высокім. Невялікія белыя хмурынкі ціха плылі срэбранымі купкамі з захада на ўсход, а насустрач ім, вышэй іх, ішоў ледзь прыкметны срэбракрылы савецкі разведчык. Роўны, высокага тону гук яго, такі непадобны на перарывістае выццё нямецкіх самалётаў, раздаваўся ў крыштальна чыстым паднябессі, як цудоўная, даўно нячутая музыка. Неба, на якое адвыклі савецкія людзі ў палоне глядзець, каб не бачыць у ім фашысцкіх сцярвятнікаў, зноў стала блізкім, родным і любым. Старыя вынялі хусцінкі і ўзмахнулі імі, а на вачах у абодвух блішчэлі радасныя светлыя слёзы.

Масква. Кастрычнік, 1943 г.

НА ХУТАРЫ

Вестка пра тое, што пачалася вайна, дайшла на хутар Пушчанка са значным спазненнем. Ды гэта і не дзіва: хутар стаюў зусім наводшыбе, далёка ад дарог і паселішчаў, за лесам, каля вельмі звлістай, з вірамі і перакатамі, рэчкі, якая аддзяляла яго ад узгорыстага, перарэзанага равамі гарадскога поля. Жыла на хутары аднаасобніца Ганна. Сын яе Васіль не здолеў перамагчы ўпарты матчыны характар і пайшоў у калгас адзін, забраўшы, вядома, з сабой і зямлю, апроч прысялібнага ўчастка. А Ганна засталася адна. Яна наадрэз адмовілася, калі ішло сцягванне хутароў, перавезці свае будынкi ў вёску, не хацела знацца з калгаснікамі-вяскоўцамі нават тады, калі яны паяўляліся на хутары—вяспой на сяўбу, а пад восень на жніво і ўборку цяпер ужо іхняга, калгаснага поля. Шмат каго з іх яна лічыла віноўнымі ў тым, што ўгаварылі яе Васіля адыйсці ад яе, што яе хутарское жыццё скруцілася і пайшло не так, як ёй яно марылася, калі яна выходзіла замуж за багатага хутараніна. Праўда, круціцца і церціся яно пачало яшчэ да калгаса і нават да рэвалюцыі. Калі яна выходзіла замуж, муж яе жыў непадзельна з дзядзькам, старым халасцяком, чалавекам, мядзведзевай сілы і крутога, прыжымістага характару. Яна не ўжылася з ім, патрабавала раздзелу. Дзядзька раздзелу не даў, а тым часам на злосць пляменніку сам ажаніўся. Жонку ўзяў маладую, крутадушную. Яна, калі верыць людской гаворцы, збядала і дзядзьку і пляменніка,—яны неяк хутка адзін за адным паўміралі,—выдзеліла Ганну з малым Васілём на падзол і падлесіцу, узяла сабе прымака. Жыццё ў яе не ладзілася з-за яе пустога характару, тым больш, што надышла рэвалюцыя, і яна недзе з'ехала. Ганна-ж зубамі трымалася хутара, сама арала, сама касіла,—ну, вядома, і людзей наймала,—усё хацела, каб яе Васілю хутар дастаўся, як ля-

лечка. А тут калектывізацыя! Спачатку яна не баялася: абойдзе яе хутар калгас стараной, як усе добрыя людзі абыходзілі. Але відаць Васілю самому абрыдла з малых дзён, як адзінокаму валу ў ярме, і дзень і ноч, не знаючы ні сну, ні адпачынку, цягнуць цяжкі хутаранскі воз. Пачаў ён усё часцей і часцей у калгас наведвацца, з вясковай моладдзю сябраваць, а пасля і зусім ад яе адышоў, у калгас уступіў. Засталася яна адна, толькі думак пра хутар не кінула. Яна пільна сачыла за калгаснымі плугарамі, каб ніводнага вяршка не зааралі яе сядзібнай зямлі, цягала ношкaмі з лесу мох і мінулагодняе лісце, каб больш гною было, перакрыла хлёў і пуньку, ва ўзорным парадку трымала двор і хату. Ёй думалася, што можа некалі хутары зноў адновяцца, і тады Васіль будзе ўдзячны ёй, што захавала яна яму хутар яго дзядоў і прадзедаў. Пра гэта думала яна і ў тую раніцу, навязваючы карову на прыгуменні, калі пачула раптам, як у шасці кілометрах ад хутара, каля горада, зараўлі гарматы, засакатаў кулямёт. Спачатку яна палічыла гэта за звычайную вайсковую вучобу: каля гарадка часта практыкаваліся ў стральбе і пехацінцы, і артылерыя. Але праз некалькі хвілін яна пачула адказныя глухія стрэлы з таго боку Бярозы, а галоўнае, улавіла вухам характэрны пошвіст снарада, знаёмы ёй яшчэ з тых часоў, калі іхні хутар быў паміж савецкім і польскім фронтам год дваццаць таму назад. Як і тады, снарады з пошвістам праляталі правей хутара і рваліся недзе поблізу, не інакш як у вёсцы. Гэта занепакоіла Ганну. Яна завяла карову ў пуньку, дастала з-за кулёў у падстрэшку касу, адкасіла ёй тут-жа на гумне травы, укінула траву ў пяхцер, як сена зімой, павесіла каля каровы на круку, каб, перабіраючы, не глуміла лішне, не таптала пад ногі, запёрла пуньку на замок і стала пад страхой, прыслухоўваючыся да кананады, да нервовага захлёбвання кулямётаў. Зусім відавочна, што гэта была вайна, але з кім, і чаму яна так раптам сюды прысунулася, Ганна не ведала. Яна неяк зразу адчула сваю адзіноту, ёй стала страшна, захацелася пайсці, адшукаць хаця-б яшчэ аднаго чалавека, хаця-б дзіцяне якое,—усё-б смялей стала... Але кідаць хутар у такі час не выпадала: багі яго ведаюць, што можа здарыцца? За Васіля яна неяк адразу не напекаілася: Васіля ў вёсцы не было, ён ужо з месяц як працаваў кілометраў дванаццаць адсюль на пабудове аэрадрома. Так і прастаяла і прахадзіла яна той дзень па двару, па прыгуменню, то беручыся за тую ці іншую работу, то зноў кідаючы яе, у поўным няведанні, што робіцца на свеце.

Толькі пад вечар па кустоўю паўз рэчкі да яе з лесу прышла жанчына з двума дзецьмі і высыпала перад ёй навіны, як гарох з рэшата. Ганна даведалася, што гэта вайна з немцамі, што пачалася яна можа дзён дзесяць таму назад; што немцы забралі тую палову горада, што на той бок Бярозы, і б'юцца за гэтую; што наша войска тут малое, а немец пішчом лезе, і яго тут—як гразі; што сёння раніцой немец абстраляў вёску, разбіў ушчэнт хату брыгадзіра, забіў яго самога, параніў жонку; што дзеці (гэта яго дзеці) выратаваліся тым, што ў гэты час якраз маці паслала іх выгнаць цялушку к пастуху, што сяляне выбраліся ў лес з усім скарбам і жывёлаю...

Ганна, ашаламленая і разгубленая, слухала гэтыя навіны, а на языку ў яе свярбела пытанне пра Васіля. Нарэшце, яна не вытрымала, перапыніла гаворку і спыталася:

— Можа пра Васіля майго хто чуў дзе?

— А няўжо ты яшчэ не ведаеш?—здзівілася жанчына і гэтым адразу напалохала Ганну.—Табе яшчэ ніхто не перадаў?

— А што?

— Твой Васіль яшчэ тыдзень таму назад проста з аэрадрома ў войска пайшоў. У вёску яны з маім заскочылі, разам-жа працавалі на аэрадроме, я ім перамяніцца дала, па пары чыстай бялізны ў сумкі паклала, хлеба, сала адрэзала. Шкадаваў вельмі Васіль, што не можа да цябе забегчы развітацца: іхняя часць да поўдня павінна была ў горадзе сфарміравацца і пайсці на выручку Мінску. Я сама чула, як ён брыгадзіру наказваў. «Перадай маці, што вярнуся толькі тады, калі Гітлера выганім. А калі трэба ёй што будзе, дык вы тут ёй усім калгасам падсобіце».

У сэрцы Ганны пачала была ўзнімацца ціхая крыўда на сына, што не заскочыў, каб развітацца, ідучы можа і на смерць, але крыўда хутка апала: яна ведала, адчувала душой, што для Васіля, не гледзячы на тое, што яна не пайшла за ім у калгас, яна заставалася самым блізкім чалавечкам на свеце. Ён не страціў да яе павагі і сыноўняга паслушэнства ў жыццёвых дробязях, а на большае яна і не спакушалася. І калі ён не заскочыў на хутар, значыць, інакш немагчыма было, не было часу на ўлаштваванне ўласных спраў: трэба было адбівацца ад ворага.

Болей Ганна ўжо, хаця і слухала жанчыну, але нічога не чула. Не чула нават таго, што ўразіла ўсю вёску і што нейкім чынам і да яе датыкалася: у тую-ж раніцу ў вёсцы з'явіўся рыжы Цімох, сын той самай цёткі, якая аддзяляла Ган-

ну на хутары. Ён таксама, як і Васіль, і яшчэ раней за Васіля пайшоў у калгас, але пракраўся, быў асуджан, адбыў ці не адбыў кару, толькі як з неба зваліўся ў гэтую раніцу. Ганна машынальна адказвала на пытанні, упапад ці неўпапад падтаквала, машынальна накарміла брыгадзіравых сірот, дала ім малака і хлеба з сабой у лес (пакінуць іх на хутары жанчына не захацела, ды і самі яны не згадзіліся), а пра Цімоха нават не перапытала,—адкуль ён і дзе абсталяваўся,—усе Ганніны думкі былі заняты Васілём. Дзе ён зараз? Ці жывы хаця? Ці не трапіў, барані божа, у палон?

І як толькі немцы прарваліся далей, Ганна амаль штодня пачала хадзіць у горад. Яна прывязвала карову каля пунькі, закручвала ў хусцінку акраец хлеба, драбок солі, кавалачак сала ці пару адвараных яек, замыкала хату і двор і ішла ледзь не досвіткам уздоўж ракі аж да горада. Там яна ўпарта хадзіла па вуліцах, ледзь не бягом бегла да кожнай групы палонных, якіх гналі немцы, прагна ўглядалася ў счарнелыя, як зямля, твары чырвонаармейцаў, плакала—ад вялікага матчынага болю і чалавечай жаласці — над іх пакутамі і, выбраўшы хвіліну, калі канвойныя завароняцца, худенька кідала свой клуначак у рукі якому-небудзь палоннаму, які хоць чым-небудзь нагадваў ёй яе Васіля. Два разы яе за гэта прыбілі прыкладам нямецкія канвайры, а адзін раз на яе ваках яны застрэлілі жанчыну, якая кінула свой клуначак з хлебам у рукі чырвонаармейцу, не могшаму ісці ад слабасці, і тут-жа застрэлілі і чырвонаармейца. Тады Ганна пачала хадзіць аж за Бярозу, к вакзалу, дзе ў разбітай школе немцы зрабілі перасыльны пункт і лагер ваеннапалонных. Цэлымі гадзінамі, і ў спеку і ў дождж, стаяла яна, схіліўшыся за вугал хаты насупроць лагера, цераз дарогу (бліжэй падыходзіць нельга было: часавыя стралялі) і ўсё ўзіралася ў кожнага палоннага, якога яна магла толькі бачыць. Стаяць там было нязносна балоча: крыкі палонных, якіх без дайпрычыны, проста так, дзеля застрашання, білі немцы гуманымі батамі, прыкладамі, енкі параненых, кўлямётныя чэргі па вокнах, галодныя вочы на схудалых да немагчымасці тварах,—усё гэта жыўцом з'ядала сэрца, рвала яго на часткі, прымушала Ганну зрывацца з месца і зноў варочацца на яго, і не стаяць, а тупаць і тупаць, нібы пад нагамі ў яе было гарачае вугалле. Гэта пякельная пакута цягнулася можа з тыдзень, Ганна ўчарнела ўся, шчокі яе запалі, нос завастрыўся і вытаркнуўся. Знаёмыя жанчыны з вёскі, якія таксама прыходзілі ў горад праведаць, ці не пачуюць што-

небудзь пра сваіх мужыкоў, перасталі пазнаваць яе,—да таго яна змянілася. Яна і сама адчувала, што доўга так не вытрымае, але не ісці не магла: а можа яе Васіль пакутуе за гэтым калочым дротам, можа гэта яго б'юць праклятыя немцы? Нарэшце нехта даў ёй разумную параду і назаўтра раніцой, ні свет, ні зара, яна сядзела у горадзе на прыступках ганку папоўскага дома, чакаючы, пакуль праснецца бацюшка. У руках яна трымала завернуты ў чысты шматок палатна скрутак здору, а каля яе ног з лучыннага кошыка выторквалі свае чубатыя, зязюлістыя галовы дзве курыцы. Калі бацюшка праснуўся і вышаў на ганак з вядром у руках, каб прынесці вады, яна ўскочыла, паздароўкалася, пацалавала ў руку, узяла з яго рук вядро, торкнула яму ў рукі скрутак і курэй з кашолкай, сама схадзіла за вадой. Кланяючыся да зямлі, яна прасіла бацюшку праверыць, ці няма ў лагеры яе Васіля. Бацюшка падумаў, памыліў губамі, паглядзеў на зязюлістых Ганніных курэй, якія распраўлялі развязаныя і, відаць, замлеўшыя ногі, і сказаў, што ён паспрабуе.

— Толькі сама ты ведаеш, перакладчыка камендантавага прасіць трэба будзе, дык і яму і каменданту па дзесятку яек, ці што, прынесці прыдзецца...

— Я заскочу на Андрэеўскую вуліцу да знаёмай, пазычу і прынясу зараз-жа.

— Ну, добра, аддасі матушцы, скажаш: для перакладчыка. Да яе жонка яго ходзіць... Можа што і выйдзе. Наведайся заўтра, пасля паўдня. Ідзі з мірам.

Назаўтра, стоячы на сваім звычайным месцы, Ганна сама бачыла, як бацюшка з перакладчыкам прыязджалі ў лагер з нейкай паперкай ад каменданта, праглядалі спісы палонных, а пад вечар бацюшка заспакоіў Ганну, што Васіля ў лагеры няма.

З душы і думак Ганны як камень цяжкі зваліўся. Яна перастала хадзіць у горад і занялася сваёй крыху запушчанай за гэтыя дні гаспадаркай. І зноў патроху ў яе сэрца пачала ўядацца думка аб аднаўленні хутара. Яна схадзіла ў воласць, ёй далі паперку, што яна мае права жаць тое, што пасеяна на яе зямлі. Сяляне, памятаючы добрую работу Васіля, таксама не супярэчылі. І вось тады, калі яна, як мурашка, пачала працаваць адна на полі, хутар зноў авалодаў усёй яе істотай, усімі яе помысламі. Яна некалькі разоў давала на дзень, на два прытулак чырвонаармейцам, якія ляснымі сцежкамі выходзілі з акружэння ці ішлі з палону, карміла іх, раздала ўсю старую мужаву адзежу, каб яны

маглі пераапануцца ў сялянскае, а яны ў падзяку ёй скасілі луг і паплавы, знісілі сена ў пуньку, падправілі азярод. У кожнага з іх яна пыталася пра Васіля, але ніхто не мог ёй нічога сказаць, бо яна не ведала нават, да якой ён часці быў прыпісан.

А тым часам над Ганнай навісла новая бяда. Старастам вёскі, да якой быў прыпісан хутар, немцы прызначылі рыжага Цімоха. Не паспела Ганна жыта зжаць, як ён, выцягнуўшы аднекуль стары раздзельны план Ганнінай цёткі, з'явіўся на хутар з каморнікам і адрэзаў сабе свой стары надзел, прыхапіўшы за адно і Ганніна канаплянішча. Зжатае жыта ён падзяліў снапамі, пакінуўшы Ганне столькі, што ёй мала магло застацца пасля здачы падатку. Вядома, свая рука—уладыка. Ганна пачала даходзіць праўды, але яе ніхто і слухаць не хацеў. Варочаючыся аднойчы з такой бескарыснай паходкі, яна спаткала Цімоха, які ехаў з хутара. Той стрымаў рыжую, як сам, жаробку, узятую з калгаса, і сказаў Ганне, не вітаючыся:

— Ведаеш што, старая? Калі ты будзеш цягацца ды плявузгаць,—праз дзень і сама будзеш парыць косці ў зямлі і ад хаты тваёй пэтлахаў не застанецца. Ці-ж я не бачу, што ты на хутары чырвонаармейцаў хаваеш? Можна нават і сына... Як скажу немцам... Чуеш?

— Чую... Толькі каб ты так сцэжку гэтую бачыў, як я сына бачу, і каб твае дзеці так па свеце хадзілі, як ён тут ходзіць...

— А мне да гэтага справы няма, ходзіць ён тут ці поўзае. А калі яшчэ хоць адзін раз убачу ў цябе на хутары палоннага, то сцэжкі ўжо тут не ўбачыш ты, а не я!

Ён выцяў дубцом рыжую жаробку і падаўся ў сяло, не развітваючыся. З таго часу Ганна перастала пускаць у хату палонных. Яна спяшаючыся выносіла ім па лусце хлеба, па некалькі бульбін, солі, цыбулі, часамі па шклянцы малака і прасіла хутчэй сыходзіць з хутара, спасылаючыся на стараставы пагрозы. Раней-бы яна гэтага не зрабіла. Больш таго, калі-б яна пачула, што нехта не пусціў у хату скалелага дарожнага чалавека, яна-б першая асудзіла такога чалавека. Але зараз гора было столькі, так націскала яна з усіх бакоў, што людзі неяк абабіліся, пачарсцвелі, і яе сэрца таксама пачарсцвела, а над усімі думкамі і пачуццямі стала браць верх адно: захаваць хутар для сына. І так яна не дружыла з людзьмі, а пасля з'яўлення на хутар старасты, увесь свет для яе стаў чужым, варожым, халодным і няўтульным, як восень-

скае неба, засланае хмарамі. Светлымі заставаліся толькі мары аб звароце сына,—як адзінае, што звязвала яе з жыццём, вабіла да яго. Тым часам стараста ўсё часцей і часцей наведваўся на хутар. З савецкіх лесанарыхтовак, якія ляжалі ў лесе і на руме, недалёка ад хутара, ён шпарка будаваў сабе хату, сенцы, хлявы. Рабілася гэта, вядома, не сваімі рукамі, а талакой,—хто рабіў за штраф, хто за ўсякія пабляжкі і палёгкі. І да восені, якраз на Ганніным канаплянішчы, ужо стаяла новая прасторная хата, крытая гонтамі, і вялікі хлёў, крыты пад лапатку. Двор яшчэ, праўда, не быў абгароджан, і ўсюды валяліся трэскі. Ашкліць хату і парабіць у ёй грубкі і печ стараста здолеў толькі к калядам. На каляды-ж ён намерыўся зрабіць улазіны і на ўлазіны запрасіў гасцей—начальства з воласці і некалькі немцаў.

Пад вечар на першы дзень каляд, несучы з пунькі сена ў рэзгінях, каб пакласці на ноч карове, Ганна пачула з таго боку, дзе ішла з вёскі дарожка на хутар, перазвон шархуноў і пакрыкванне на коні. Яна прыстоіла ля каліткі, узіраючыся ў той бок, і хутка ўбачыла, як з зацярушанага снегам ельніка выскачыла рыжая жаробка суседа, запрэжаная ў вазок, бітком набіты лемантуючымі гасцямі. За вазком верхам на рослых нетутэйшых конях ехалі яшчэ тры немцы. Ганна праціснулася з рэзгінямі ў калітку, прычыніла яе і стаілася каля брамы, пазіраючы праз шчыліну. Госці старасты, відаць, добра ўжо накалядаваліся ў вёсцы. Яны з гамам і рогатам праехалі міма Ганнінай хаты. Ганна паспела толькі пачуць і заўважыць, як рыжы Цімох прасіў некага ачысціць яго хутар «ад старонніх асоб», паказваючы пальцам у бок яе вокан. І тады на яе сэрца нібы крыга лёду звалілася. Цэлы вечар яна не магла знайсці сабе месца і спакою. Некалькі разоў яна выходзіла на двор, прыслухоўвалася да ледзь чутнага тлуму, які даносіўся з старавай хаты, прыадчыняла калітку, глядзела на вялікія, цьмяна пабліскваючыя ў марозным змроку вокны, відавочна, завешаныя з хаты посцілкамі: акянцы ў старасты яшчэ не былі навешаны. Так стаяла яна датуль, пакуль яе не пачыналі біць дрыжыкі. Тады яна ішла ў хату, тупала без патрэбы па трох невялічкіх пакойчыках, разгароджаных дашчатымі пераборкамі, часамі садзілася ці нават лажылася на цёплую ляжанку, а праз хвіліну зноў ускаквала, накідала на плечы кажушок і выходзіла на двор, каб прыслухоўвацца і трэсціся, як у ліхаманцы. Ганне заўважай было каратаць адной доўгія піліпаўскія ночы на хутары, але такога бясконца доўгага вечара яна не знаходзіла

ў сваёй памяці. І калі на стараставым двары, нарэшце, загаргаталі немцы, пачалі бразгаць цуглямі коні, яна ўзрадавалася як нямаведама чаму, прыадчыніла калітку, высунула галаву на вуліцу, глядзела і лічыла хвіліны, якія засталіся да таго часу, калі прыбярэ іх нячыстая сіла з хутара.

І раптам на стараставым двары нешта здарылася: пачуліся спалоханыя выгукі каманды, а за імі раз-по-разу прагрымелі некалькі стрэлаў. Ганна яшчэ больш высунулася ў калітку і ўся ператварылася ў зрок. На белай пеляне снега яна ясна бачыла чорную постаць чалавека, які выскачыў з-за хлева і пабег агародам. Услед за ім вырваліся з-за хлева нямецкія коннікі і, страляючы з рэвальвераў, пусціліся на ўздагон, перацінаючы яму дарогу ў лес. Чалавек, выдаць, разгубіўся і павярнуў бегчы ў бок Ганнінай хаты. Ён пераскочыў цераз плот і кінуўся ў калітку. Не паспеўшы нічога падумаць, Ганна з усёй сілы бразнула каліткай, прыціснула яе плячом і дрыжачымі рукамі пачала лавіць засаўку.

— Пусці,—прыдушаным шэптам сказаў чалавек на той бок каліткі, адчуваючы, што нехта жывы ёсць за дошкамі.

— Не пушчу... спаляць хутар... бяжы, — прашаптала Ганна, злавіўшы, нарэшце, засаўку і заганяючы яе ў прабой.

Сэрца яе калацілася так, што яна амаль не чула, як затупаў чалавек, як закрукацелі за ім падковы, як выбухнуў стрэл каля пунькі. Яна ўскочыла ў хату, запёрла яе на засаўку і прыпала перасмяглымі губамі да конаўкі з цёплай вадой, дробна стукаючы аб яе зубамі.

У хаце было ціха і цёмна. Толькі ў прыэднім кутку бялелі фіранкі на абразах. Ганна некалькі разоў размашыста перахрысцілася на іх. І раптам яна заўважыла, што ў куде пачынае святлець і ў разрэзе фіранак выступае з цемні сваімі вялікімі, як жывымі вачамі іконка-дошчачка старадаўняга пісьма, яе матчына колішняе благаслаўленне. Мурашкі папаўзлі па целу Ганны. Але вось на белых фіранках пачала вырысоўвацца чорная рама акна, аконны пераплёт. Ганна павярнулася к рассунутай занавесцы на дзвярах бакоўкі, адкуль магло падаць праз акно на кут такое святло.

За акном нешта гарэла. Ганна кінулася к акну і прыхілілася ілбом да халоднага шкла. Гарэла пунька. Дым валіў з падстрэшша, выкручваючыся, як казачны змей, нібы ён уцякаў ад пыкальнай гарачыні польмя, што ішло знізу, лізала чырвонымі языкамі яго чэрава, і ён вылузваўся ад агню, узнімаўся ўверх і знікаў у чорным халодным небе, пабліскаючы лускай іскрынак. Каля пунькі стаялі немцы, а

пасярод іх стараста варочаў на зямлі труп нежывога чалавека. Ганна стаяла нерухомая, адубелая, як прыкутая да падлогі і вушака акна. Гарэла яе пунька, але бегчы ратаваць яе не было сэнсу: там стаялі ўзброеныя немцы, якія забілі чалавека і падпалілі пуньку. Ды і што яна магла адна зрабіць з пажарам? Так прастаяла Ганна без малейшага руху, аж пакуль не паехалі немцы. Яны ўзялі з сабой і старасту, хаця яму, відаць, і вельмі не хацелася ехаць з імі ад дому, у суседстве з якім шугаў пажар. Яго ледзь не сілай укінулі ў вазок з валасным начальствам. І коні, храпучы і косячы вокам у бок пажару, вынеслі калядных гасцей старасты з шырокага кола святла ў яшчэ больш сцямяную ноч.

Тады Ганна зноў накінула на плечы кашушок і, стараючыся ўвесь час трымацца ў цяні, падышла да пунькі. Ёй рупіла паглядзець на забітага. Як ні заспакойвала яна сябе думкай пра тое, што чалавек гэты ўсёроўна не выратаваўся ад смерці, заскочыўшы да яе ў двор, што яны-б абодва ляжалі зараз забітыя і гарэла-б не пунька, а хата, але сэрца яе балюча і без перастанку ныла: неспакойнае сумленне варочалася ў ім. Ёй здавалася, што яна нешта павінна зрабіць, каб выкупіць сваю частку віны перад памёршым, але што зрабіць, яна не ведала. І яна пайшла да пунькі.

Забіты ляжаў на снезе бокам. З-пад парванай світкі відаць было салдацкі зашмальцаваны ватнік і ватнія штаны. Ногі былі босыя—немцы здэёрлі боты. Захінаючы твар ад гарачыні рукамі, Ганна наблізілася да забітага і асцярожна павярнула яго твар да святла. Галава забітага бездапаможна адкінулася і лягла на пласток мокрага сена, нацярушанага яшчэ з восені і засыпанага снегам. Снег ад цеплыні растапіўся, з сена ішоў пар, а мокрая травінкі прыліплі да няголенай шчакі забітага з рудаватай шчэццю валасоў. Адно вока ледзь-ледзь прыадкрылася, і ў яго шкляным зрэнку бліснула нежывое святло.

Чужы, незнаёмы чалавек ляжаў перад Ганнай. Але смерць яго звязвала нечым з ёю,—ёй усё чуўся яго прыглушаны шэпт: «пусці»,—і яна з жахам глядзела на яго пасіненлыя губы. У мёртвым позірку ёй здаваўся дакор. Яна хацела закрыць твар забітага шапкай, але рукі яе нібы наліліся волавам і не паварушыліся. Яна хацела ўстаць і адыйсціся, але ногі адубяnelі і не слухаліся яе. Яна не магла нават вачэй адвесці ад забітага. І праз некалькі хвілін у чужым мёртвым твары ёй пачалі здавацца рысы яе Васіля. Яна спалохалася гэтай думкі, не паверыла ёй. З шырока раскрытымі вачамі яна на-

блізіла свой твар да мёртвага і з нечалавечым намаганнем перавярнула труп дагары. Але і тады не магла ўпэўніцца. Лоб у Васіля быў такі-ж высокі, але ён насіў прычоску. У гэтага валасы былі састрыжаны і яшчэ не зусім адраслі. Бараду Васіль заўсёды галіў, і нават маці не магла ўспомніць, якога яна ў яго колеру. Вопратка, не бачаная на Васілю, магла змяніць яго выгляд, смерць магла накласці на яго твар свой, неўласцівы яму жывому, адпяхатак. А самае галоўнае, яе сэрца не хацела, не магло згадзіцца з тым, што поўгадзіны таму назад яна—маці—падпірала плячом дзверы, за якімі хацеў ратавацца ад смерці яе адзіны сын. Яна ліхаманкава адкідвала ў думках адну рысу падабенства за другой, але яны не знікалі, яны варочаліся назад, цяжкімі каменнямі кла-ліся на сэрца, душылі яго. Дрыжачымі рукамі яна схапілася за грудзі, рванула сарочку, упілася пазногцямі ў голае цела, нібы хацела дастаць і задушыць трапятаўшае сэрца, якое ў самую страшную хвіліну здрадзіла ёй, не падказала, каму яна адмаўляе ў паратунку. Звар'яцелымі вачыма паглядзела яна навакол. І ёй здалося, што новая старастава хата зла-радна падміргвае ёй сваімі вялікімі вокнамі, у якіх танцуюць водблескі пажару.

— Ён, ён—прычына ўсяму. Калі-б не стараставы пагрозы, ці-ж пабаялася-б яна даць прытулак чалавеку на хутары?

Гэта думка ўратавала яе ад раптоўнага вар'яцтва, скінула пугу акамянення з рук і ног. Яна ўстала, павольна адышла ад памёршага, па-гаспадарску выбрала за пунькай, з таго боку, які яшчэ не загарэўся, самы сухі куль саломы, адла-мала ад гарэўшай паплецціны абвугленую гарачую галавешку і, уткнуўшы яе вугаллем у салому, пайшла па-за платамі да стараставай сялібы.

Стараста, правёўшы немцаў да вёскі, пешкі варочаўся на-зад: каня яму не аддалі п'яных госці, яны хацелі безадкладна ехаць далей, а яму не было часу даводзіць п'яных да розуму. Выскачыўшы за вёску, ён нават пашкадаваў, што не па-будзіў каго-небудзь з сялян, не загадаў запрэгчы другога каня, не пачакаў, пакуль паедуць госці і не забраў свайго каня: полымя пажару на хутары пачало слабець. Але пасля гэта паслабленне спынілася, зарава нібы нават падалося ўлева, якраз туды, дзе стаялі яго будынкi. Тады стараста пабег гру-нём. І чым далей ён бег, тым больш упэўняўся, што пажар пачынае бушаваць з новай сілай і што гараць яго хлявы. Ён скінуў кажух і шапку, на-хаду скруціў іх у круцель, кінуў пад куст ля дарогі і пабег у адной сарочцы. У лесе яго спат-

кала жонка: яна бегла ў сяло. Не спыняючыся, стараста пра-
роў ёй насустрач:

— Скажы ім там маім словам, каб беглі тушыць, а то я
ім заўтра...

Сапучы, як мядзведзь, і задыхаючыся, стараста прыбег на
хутар. Вось ён дабег да Ганнінай брамы і раптам адчуў, што
далей не толькі бегчы, а і ісці не можа: ногі зусім аслабелі, а
ў вачах паплылі чырвона-зялёныя кругі. Каб не паваліцца, ён
абапёрся плячыма аб Ганніна шуло ля каліткі і стаў аддых-
вацца. Ён памыліўся, хлявы яшчэ не гарэлі,—гарэла, як
свечка, новая смалістая хата, дымілася навакол яе чорная,
вызваленая ад снегу зямля, усыпаная белымі трэскамі. Раз-
злаванае полымя шугала ў неба, высока выкідваючы угору
слупы чорнага дыму, якія пад небам, як пад столлю, рас-
пываліся ў злавесна-багровую хмару.

Стараста абамлеў і нават не пачуў, як адчынілася
калітка, як нейчыя рукі кляшчамі ўпіліся яму ў горла і пера-
кулілі яго цераз парожак на двор.

Як ні лемантавала старасціха, бегваючы па вёсцы, як ні
прасіла яна: «Людцы, пажар, ратуйце!», як ні рассыпала яна
грозьбы пад вокнамі,—вяскоўцы не спяшаліся прысці на
дапамогу свайму, чортам насланаму, начальству. Яны прышлі
на хутар толькі раніцой, ды і то пад канвоем паліцэйскіх.
Хутар ужо дагараў і рабіць ім было нечага. Яны баграмі
паспатыкалі галавешкі, закурылі. Паліцэйскія паміж тым
пачалі гукаць і шукаць старасту. Але яго не было. Наогул на
хутары не было ніводнай жывой душы. І не толькі жывой, а і
мёртвай не было. Мёртвых знайшлі пазней, калі датлелі га-
лавешкі. З-пад галавешак выцягнулі абгарэлыя косці палон-
нага: пунька абвалілася якраз на яго, калі перагарэлі вуглы
ў сценах. І ў стараставым хлеме знайшлі два абгарэлых шкі-
леты. Хто і як трапіў туды ў агонь, людзі не ведалі, але вы-
бралі меншы шкілет і пахавалі яго разам з касцямі палоннага.
Большы шкілет зарылі паліцэйскія. Адыходзячыся з хутара,
сяляне закрылі акянцы і забілі дошкамі вокны Ганнінай
хаты, запёрлі двор, вывеўшы карову і вынесшы клункамі
ўсю рухомую маёмасць: яе парашылі аддаць у часовае ка-
рыстанне дзецям-сіротам брыгадзіра. І такія вочы былі ў вя-
скоўцаў, што тры паліцэйскія не пасмелі ім супярэчыць.

У ХАМУЦЕ

Здаецца, ніхто ў вёсцы не зненавідзеў так немцаў, як бабка Агата. Ды і было завошта. Жыла бабка за вёскай на выгане, на старых мікалаеўскіх пляцах. Пляцы гэтыя зваліся гэтак таму, што колісь, пры цару Мікалаю першым, на іх сяліліся старыя салдаты. Вядома, праслужыўшы, як тады служылі, дваццаць пяць год у войску, чалавек прыходзіў у родную хату, бы ў чужы дом: бацькоў, звычайна, ужо не было на свеце, браты, часамі, таксама паміралі, гаспадарылі пляменнікі, якія дзядзьку-салдата ад роду ў вочы не бачылі. Ды за вайскавай справай чалавек ад сялянскай работы адвыкаў. Вось і давалі ім на дажыццё гэтыя пляцы на выгане: хацелі—яны самі гаспадарылі, хацелі—аддавалі пляменнікам і тыя кармілі іх да скону за кавалак зямлі.

З цягам часу на гэтых пляцах асядалі беззямельныя бабылі. Жыццё іх было чорнае: дзеці гадаваліся ў наймах, самі яны працавалі ад цямна да цямна на чужых палетках, маляцілі ў чужых таках, малолі чужымі жорнамі. Дзяўчаты з іх сем'яў рэдка выходзілі замуж, хіба што за ўдаўцоў. Хлопцы часцей за ўсё ішлі ў прымы. А прымацкі хлеб, як і батрацкі, на вернай народнай прыказцы,—хлеб сабацкі. Ды за ўсё горш і балючэй было бабылям, што ім нідзе правоў не было: ні на сход бабыля не паклічуць, ні на гаспадарскае вяселле. Толькі і быў бабыль на сходзе, калі яго за пастуха наймалі. Зажылі бабылі толькі пасля Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі і асабліва пасля калектывізацыі. Прывычка да работы і цягавітасць шмат каго з іх высунула на першае месца ў вёсцы, асабліва калі да добрых рук была разумная галава. Чалавек, уцягнуты ў арбіту агульнага гаспадарчага жыцця вёскі, адчуваў сябе ў ёй нядрэнна. А моладзь і пагатове.

Сын бабкі Агаты Мікола быў брыгадзірам у вёсцы, добра вёў гаспадарку і карыстаўся пашанай, а дачка Марыля вышла

замуж за студэнта-аднавяскоўца, які прыезджаў на практыку ў калгас, бо вучыўся на агранома. Жылі яны разам мала, але добра жылі, песні спявалі, дурэлі часам, як дзеці, на вачах у вясёлай Агаты. І марыла Агата, калі Васіль паехаў канчаць інстытут, пра будучага ўнука.

Добра і весела жылося да вайны ў Агацінай хаце. Затое, калі пачалася вайна, Мікола адзін з першых пайшоў у армію. Казалі, што ён апошнім, як раней з калгаснага гумна, выходзіў з бою і, двойчы паранены, варочаўся зноў у строй, каб зноў біць нямецкага людаеда, які сцёр, змяў пачаўшае расцвітаць жыццё бабылёў.

Бабка Агата з дачкой Марыляй засталіся адны. Муж Марылі, Васіль, у пачатку вайны быў у Мінску ды так і не прышоў дадому. І немцы зрабілі іх зноў бабылямі, зноў беззямельнымі. Гэта было так крыўдна, так горка, што бабка Агата, схаваўшыся ад людзей, падоўгу плакала, калі чула абразлівае слова «бабылка». Горка было і тое, што хата бабкі Агаты нібы аглухла і анямела з вайной. То ў ёй дзверы не зачыняліся, калі быў Мікола брыгадзірам, а цяпер рэдка хто скрыпне дзвярыма нават з суседак: адным неяк няёмка было заходзіць да мацеры былога брыгадзіра, а другія баяліся. Баяліся старасты Смыка. Вясковы кулак і жывадзёр, ён у 1929 годзе быў высланы з вёскі. У яго доме змясцілася канцылярыя калгаса, а на сядзібе—калгасны двор.

Калі немцы занялі Беларусь, Смык, як вуж, праслізнуў праз фронт і з'явіўся ў вёску. Для немцаў ён быў цэлым скарбам і, як толькі ён прышоў да палявога агранома, каб яму вярнулі зямлю і гаспадарку, яго адразу прызначылі старастам. Смык развіў ліхаманкавую дзейнасць, каб вярнуць вёсцы яе стары лад і выгляд. Нямецкія ўлады сталі частымі і жаданымі гасцямі ў яго хаце. І як толькі праязджалі немцы праз вёску да старасты, людзі ўжо ведалі, што зараз пабяжыць па вёсцы Смыкаў зяць Ахрэм з кошыкам па яйкі, з вярочкамі, каб вязаць пеўняў, і бутыллю на самагон пад пахай.

У першыя часы Смык не націскаў асабліва на гаспадарку Агаты пры агульных паборах. «Яе час яшчэ прыдзе»,—казаў ён у сваёй кампаніі. Нават калі раздавалі коні, ён літасціва дазволіў узяць ёй карослівае жарабё-пералетка ад кінутай немцамі кабылы. Агата і Марыля сяк-так падгадвалі жарабё і вясно яго ўжо можна было запрагаць у лёгкую барану.

На сёмуху, калі ў Агацінай вёсцы кірмаш, да Смыка прыехаў у госці нямецкі афіцэр—палявы аграном з трыма

салдатамі. Набраўшыся самагону, як свінні брагі, аграном і Смык уваліліся ў хату да Агаты. Марыля была на вёсцы.

— Ну, бабылка, прышоў доўг спаганяць,—заявіў з парога Смык і, падышоўшы да ложка Марылі, раскідаў падушкі і сеў на іх.

Высокі, рыжы, увесь у рабаціні, з галавой, нібы аблізанай каровай, аграном зрабіў сур'ёзны выгляд і пачаў плесці п'яным языком:

— Так, так, папылька, спаганяйт...

— А мы ў вас нічога і не бралі,—глуха сказала бабка Агата, стоячы каля прыпечка.

— Не бралі?—зароў Смык, грукаючы з усёй сілай па ложку.—А куды мая гаспадарка падзелася?

— Людзі нарабілі, людзі і спажылі,—ціха адказала Агата, бачачы, што яе адвечны вораг прышоў па яе душу. Ёй захацелася выказаць яму ў вочы тое, што яна думала. Але гэтым яна тыцнула яму ў самую балючую скулу: бабылка асмелілася не сагнуцца перад самім Смыкам! Смык анямеў ад здзіўлення і болю. Яму нехапіла паветра, каб адказаць на ціхі голас бабылкі грамам лаянкі. Ён усхапіўся з ложка, прасіпеў: «Я-ж табе!..»—і выскачыў на двор. Ён махнуў двум нямецкім салдатам, якія стаялі ў канцы вёскі. Тыя хутка падбеглі да старасты.

— Забраць усё, усё да ніткі,—крычаў Смык, убягаючы з салдатамі ў хату.—Голая была, няхай голай і будзе! Вылезе і дачцы тваёй аграномава замужства.

Немцы добра ведалі слова «забраць», яно падабалася ім, а тут яшчэ п'яны афіцэр-аграном кіўком галавы сцвярджаў кожнае слова Смыка, ператвараючы яго ў загад. І праз поўгадзіны ў хаце бабкі Агаты засталіся адны голыя сцены: ні падушкі, ні дзяружкі, ні лыжкі, ні міскі, ні на чым сесці, ні што з'есці. Нават рушнікі з абразоў, вышытыя Марыляй у чырвоныя пеўні з падобнымі на абцугі страшнымі дзюбамі, і тыя садралі грабежнікі з кута. Усё гэта ляжала грудам перад Агачынай хатай на вуліцы, апроч акуратна складзеных слупкоў лепшай адзежы і рэчаў, якія адабралі сабе афіцэр і салдаты. З'явіўшыся як з-пад зямлі, Ахрэм старанна звязваў усё гэта ў поспілкі і насіў праз выган на песцеву сялібу, блуга яна была крайняй ад выгану, добры кавалак якога быў ужо ўгароджан у двор і гумно старасты.

— Забраць, забіраць усё,—бушаваў Смык, выганяючы з хлева рыжую карову з чорным бычком-сёлеткам, выводзіў жарабё, выкідваў плуг, драўляную барану і лёгкі вярочаты

хамуток, у якім спрабавала Агата з Марыляй прывучаць жарабё хадзіць у баране гэтай вясною на агародзе. Пырскаючы слінай і блытаючыся нагамі ў пастромках, Смык ускінуў хамуток на ножку перавернутага дагары стала. Хамут мякка шлёпнуўся на жоўты сухі пясок рудым лямцам і шчоўкнуў, нібы зубамі чалавек, канцамі дубовых кляшчоў з супонькаю.

Марыля прыбегла на двор, калі салдаты выганялі за вароты жарабё з каровай. Чорны бычок, напалоханы гармідарам і галасамі многіх людзей, тузаўся, кідаўся ва ўсе бакі, ніяк не хацеў ісці ў вароты. Марыля адразу зразумела, што тут робіцца, і ўчапілася за бычка,—можа драпежнікі хоць яго пакінуць. Збіты з панталыку з'яўленнем новай дзейнай асобы, нямецкі салдат тупа паглядзеў на афіцэра-агранома, які вышаў на ганак і разгойдаў вытачаны калісь Міколам слупок навеса.

— Забіраць і бычка,—камандаваў успацеўшы Смык, хапаючы бычка за хвост.—Я на ім, падгадаваўшы, араць буду.

Афіцэр кінуў галавой салдату.

— А мы на чым араць будзем?—крыкнула Марыля, якую адштурхоўваў ад бычка тоўсты, лысы, з кацінымі вусамі, нямецкі салдат.

— На сабе, на сабе араць будзеце, галапузья, як дзяды вашы і прадзеды аралі!—нема зароў стараста, кідаючыся да Марылі з кулакамі.

Гэтая думка спадабалася п'янаму афіцэру. У яго мазгаўні ярка ўявілася цэлая карціна, ад якой патыхала ўлюбёным ім сярэдневеччам. Па прафесіі ён не быў аграномам, а выкладаў у нямецкай школе фашыцкую гісторыю.

— Штой,—тэатральна ўзняў ён руку, стоячы на ганку.

Салдаты спыніліся. Марыля паднялася з кален і стала праўляць палатняны нашыйнік на бычку, які ў часе тузаніны з'ехаў яму на галаву. Агата, якая ўвесь час стаяла з застыўшым тварам каля ганка, узняла свае сухія вочы на афіцэра.

«Няўжо ў гэтага звера хоць кропелька ёсць сумлення?»—падумала яна, гледзячы на сышоўшага з ганка і пайшоўшага на сярэдзіну двара афіцэра. Той дайшоў да сярэдзіны—там стаяў дуб з буславым гнездом на вяршаліне,—павярнуўся на абцасах і раптам зарагатаў.

—Запрэхчы яе ў плюг,—скамандаваў ён салдатам, працягнуўшы ў бок Агаты даўгую, як у малпы, выхаленую руку з залатымі, нарабаванымі недзе, пярсцёнкамі на пальцах.

Бабка зьялела, як палатно, і выпрасталася, нібы пад ударам бізуна. З вуснаў яе гатова было сарвацца слова, якое

магло стаць яе апошнім словам у жыцці, рука сударгава лавіла ў паветры каля боку якую-небудзь матэрыяльную рэч, якой можна было-б шпурнуць у вар'яцкі твар, заходзячэга ад рогату, вылюдка. Але вочы бабкі кінулі позірк на дачку, на Марылю. Адно імгненне глядзела яна ёй у вочы, але гэтага было досыць, каб абяззброіць матчына сэрца: яна прачытала ў вачах дачкі страх смерці і нямую мальбу пашкадаваць яе, пашкадаваць яе нязбыўшыся мары аб уласнай сям'і, аб уласных дзецях. Гэта доўжылася адно імгненне, але гэта імгненне было вечнасцю. Дачка і маці зразумелі адна другую, нібы ў іх была адна галава і адно сэрца. Маці перастала думаць і заўважаць навакольнае. Яе штурхалі, білі! Бліскаючы потным расквечаным ліслівымі ўсмешкамі тварам, Смык надзяваў на яе хамут. Нямецкія салдаты з рогатам падцягвалі і засморгвалі пастромкі. Пасля, па загаду афіцэра, цягнулі і падпрэглі да яе Марылю, але думкі Агаты былі далёка, у сваім дзявоцтве, у сваім перадзамужжы. Яны неслі яе над чорным і бурным морам у сівых хмарах.

У гэтых хмарах ляцеў белы бусел. Ляцеў з выраю ў родную краіну і на крыллях нёс сваіх двух буслянтак дадому. Цяжка старому буслу ляцець насупроць навальніцы! Чуе ён, што загіне, калі не скіне хоць-бы аднаго сына ў мора. І пытаецца ён у малодшага:

— Сынку! Вынесу я цябе з буры, выкармлю... Чым ты аддзячыш мне, калі будзем яшчэ раз ляцець над морам у буру, і стары буду я, і не змагу адолець навальніцу?

Спаляхаўся малодшы сын бусла, што бацька скіне яго ў мора, і кажа:

— Татка! Я вазьму цябе старога на плечы і вынесу з буры.

— А ты, сынку?—пытаецца бусел у старэйшага сына.

— Не, татка,—адказвае буслёнак буслу,—не вынесу я цябе тады з буры. У мяне свае будуць дзеці, я іх ратаваць буду.

І заплюшчыў стары бусел вочы, заплакаў, і скінуў меншага сына ў мора: яму хацелася жыць у патомстве, вынесці яго праз буру ад смерці. Не пакрыўдзілі яго жорсткія словы большага сына.

Такую казку чула Агата перад сваім замужствам ад сваёй бабкі, такія думкі прачытала яна ў вачах Марылі, такія думкі адхілілі яе душу ад болі, ад знявагі, дакуль запрагалі яе немцы ў плуг. Затое якой хваляй узнялася горач знявагі і

крыўды, калі нямецкі афіцэр, узяўшыся за ручкі плуга, паласнуў яе па плячах пугай.

— Но, но, ахраномшы!—заліваўся ён рогатам, уторкваючы тупы, заіржавелы, стары нарог ламакі-плуга ў дзірван двара.

А вакол рагаталі нямецкія салдаты, стараста і, перанёшы з большага рэчы, паліцэйскі Ахрэм. У Агаты кружылася ў галаве, дубовыя клешчы падпіралі падбародак, пакуль не раскупоніліся. Тады стаў мякка, але настойліва, душыць лямец. Але сэрца душыла другое—знявага, бяссілле і злосцы! Думкі аб смерці, аб жыцці, нават аб Марылі ўжо не было. Была адна думка—дацягнуць плуг да брамы: там ля шулы стаяла прыслоненая Смыкам дуга жарабяці. Дацягнуцца да яе, схваціць рукой, абярнуцца назад і разбіць зразмаху нізкі, пакаты, увесь у рабацінні лоб немца, які запрог іх з дачкою на здзекі! Разбіць так, каб пырснулі яго звярыныя мазгі і заляпілі расчыненыя ў рогаце ляпы і Смыка, і немцаў, і Ахрэма. А там няхай забіваюць і яе, і Марылю.

— Но, но, прыхадзіршы!—здзекваўся немец, вызвалючы плуг.—Мы паедзем на вёску, няхай папачуць.

Ён гаргатуў салдатам захапіць з сабой адабраныя для яго рэчы.

— Но, но совеція фрау,—паўтарыў ён, узмахнуўшы пугай. І гэта выратавала жыццё жанчыны на гэты момант. Агаце стала неяк адразу ясна, што здзек тут ідзе не над ёю, што пакутуе яна не за сябе, за Агату, а пакутуе яна за тое, што была совецкай жанчынай, што звер здзекуецца з чалавека за тое, што чалавек стаіць вышэй за звера. А за гэта можна несці пакуты, за гэта несці пакуты не сорам перад людзьмі. Гэта гонар. І не смех і кпіны выкліча яна сваімі пакутамі ў людзей, а пашану і спачуванне. Падтрымліваючы дачку рукой, яна вывезла плуг за браму, прайшла міма такой прывабнай дугі—«тысячы такіх дуг рассякуць больш галоў, чым адной я»—і павалакла плуг па выгану ў вёску. Ёй хацелася хутчэй дайсці да вёскі і крыкнуць: «Глядзіце, глядзіце ўсе, для чаго прышоў немец да нас! Ён хоча, каб мы і нашы дзеці, і дзеці дзяцей і ўнукаў нашых былі ў яго жывёлаю! І калі вы не хочаце гэтага, — бярыце калы і лушце іх!»

Гэтыя думкі падымалі яе галаву, што апускалася з кожным крокам, напружвалі сілы, калі нямецкі афіцэр запуская нарог пад дзёран.

Цяжка было Агаце ісці толькі паўз сялібу Смыка, былы калгасны двор. Многа з ім было звязана ўспамінаў. Але на

ганак вышла дачка Смыка, Настачка, і разрагаталася. Яе рогат зноў выпрастаў плечы Агаты. Яна зірнула так на дачку старасты, што тая раптам закрыла ляпу, падавілася смехам і ўхапілася за клямку дзвярэй.

Далей стараставай хаты не пайшлі: на вёсцы пачуліся стрэлы.

— Гэта ваш салдат пайшоў курэй страляць,—заспакоіла старастава дачка пабляеўшага афіцэра.

— Усёроўна, далей не пойдзем,—сказаў стараста і прабаваў жартам узяць у афіцэра настрой: — Я нашым кабылкам сена падкіну тут на вуліцы, а самі зойдзем у хату, падмацуемся. Дзіва, такі загон зааралі, праз увесь выган праехалі!..

І, бачачы, што жарт не супакоіў афіцэра, ён крыкнуў зяцю:

— Бяжы, варона, паглядзі хто там страляе!

Ахрэм пабег на вёску. Высветлілася, што страляў не нямецкі салдат, а стралялі па нямецкім салдату. І Ахрэм таксама не вярнуўся. Ён лёг поруч з нямецкім салдатам у лужыне крыві, поруч з двума пеўнямі, якіх паспеў-такі зарэзаць і якіх ён і мёртвы яшчэ трымаў у руцэ. Пеўні біліся ў прадсяротных сударгах, падкідваючы ўгару руку мерцвяка і распырскваючы кроў і сваю і яго. Міма іх, не спыняючыся, прайшлі чатыры чалавекі проста на старастаў ганак. Іх не спыніў нават недарэчны выгляд запрэжаных у плуг двух жанчын каля стараставай хаты.

— Рукі ўгару, супастаты!—скамандаваў, мяркуючы па барадзе, старэйшы з іх, пераступіўшы парог і ўзняўшы наводмаш гранату. Першым узяў рукі Смык. Ён сядзеў з краю і трымаў у руцэ бутэльку з самагонам, каб наліць аграному, які сядзеў на куце, пад самымі абразамі. Смык так і ўзяў адну руку з бутэлькай, а другую з чаркай, напалову недалітай самагонам. За ім падняў свае холеныя малпавыя рукі з залатымі нарабаванымі пярсцёнкамі аграном-гісторык. Падняў перад сабой трымцеўшыя рукі і салдат. І падняў іх так, нібыта збіраўся злавіць муху, якая села на яго чырвоны, аж сіні, як спелая сліва, нос; асцярожна, паволі, з сагнутымі пальцамі. Апошнімі паднялі рукі старастава дачка і другі салдат. Яна павінна была вызваліць сваю руку з рукі другога салдата пад сталом: той, нібы жартуючы, здзіраў з яе пальца масіўны залаты пярсцёнак, прапануючы ў абмен на яго сваё дохлае сэрца і самадзелкавы алюмініевы пярсцёнак, абсыпаны абгранёнымі кавалачкамі шкла з піўной бутэлькі. Загад

партызана ўзняць рукі ўгару застаў іх у крытычную хвіліну: яшчэ адно намаганне—і немец-бы набыў, а старастава дачка навекі згубіла залаты пярсцёнак. Не гледзячы на смяротную небяспеку ні той, ні другі не хацеў адмовіцца ад магчымасці пакінуць золата за сабой. Так і паднялі яны абодва па адной руцэ. Толькі два суровыя позіркі,—адзін камандзіра партызан на салдата, другі Смыка на дачку з пераводам на раскіданыя ёю на ложку рэчы Агаты і Марылі («як знарок раскідала, дурніца, каб бацьку пятлёй забяспечыць»),—прымусілі іх падняць і другія рукі. Пярсцёнак бразнуў аб падлогу і выкаціўся на сярэдзіну хаты, нібыта і ён, зняты з рукі забітай яўрэйскай дзяўчыны, хацеў быць сведкам у тым судзе, які так нечакана прышоў у Смыкаву хату.

Рэчы, як вядома, маюць сваю гісторыю. Яны шмат маглі-б расказаць чалавеку цікавага, каб чалавек мог разумець іх нямую мову. Яны-б раскрылі цэлыя светлы гора і радасцей, слёз і смеху, высокіх пачуццяў і нізкіх страсцей тых, у чых руках яны пабывалі. Праз іх, як праз вокны, можна зазірнуць у душу чалавека. Рэчы бабкі Агаты і Марылі, раскіданыя ў стракатым беспарадку на ложку стараставай Настачкі,—вышываныя блузкі, гафаваныя спадніцы, набіваныя абрусы, беленькія ручнікі з узорами, тонкае крамае прыданае для будучага ўнука ці ўнучкі,—маглі стаць летапісамі затоеных думак і дачкі і мацеры. Але зараз, прынесеныя сюды насільна, скамечаныя, раскіданыя чужымі прагнымі рукамі, яны гаварылі толькі аб крыўдзе, яны былі няўмольнымі сведкамі супроць грабежнікаў. Яны патрабавалі помсты ўсёй колькасцю ўкладзенай у іх чалавечай працы, усёй глыбінёй светлых мар, якія роіліся над імі, калі іх рабілі, вытыкалі, вышывалі, мылі, гладзілі. Яны патрабавалі звароту ім пашаны.

І гэта, мусіць, зразумеў прастай душой барадаты начальнік партызанскай чацвёркі, выводзячы на двор аднаго за адным немцаў і старасту, загадаўшы ім вынесці ўсю Агаціну і Марыліну адзежу. Малады бязвусы партызан тымчасам паспеў зняць з Агаты хамуток і, ідучы паўз афіцэра, тыцнуў яму хамутом у зубы. Людзі, якія дружна сышліся на былы калгасны двор, падтрымалі хлопца:

— Мала, мала яму, гаду!

— Мала,—ціха, але так, што чуваць было ўсім, пацвердзіў барадаты начальнік.—Запрэгчы іх саміх у хамуты, няхай самі пакладуць усе рэчы на воз. Садзіцеся, жанчынкі, і вы... І гнаць іх бізунамі, гнаць да бабінай хаты. Няхай завязуць і пакладуць на месца, дзе бралі, усё, што нарабавалі. А пасля...

Бачыў я ў вас на выгане тонкую асіну, — калі вытрымае іх усіх, усіх і павесіць.

Добрахвотнікі з натоўпу кінуліся дапамагаць хлопцу. Хутка ў дышла параконнай вязадной калгаснай драбінкі былі ўпрэжаны два нямецкія грабежнікі і стараста з Настачкай. Афіцэра ўпраглі навывнас, наперадзе.

— Но! — гаркнуў натоўп, і дзве сотні рук узляцелі ў паветра з кіямі, дубцамі і проста так, са сціснутымі кулакамі.

Уціснуўшы ў плечы галаву, афіцэр першы рушыў з месца і заматляў рукамі, на якіх блішчэлі чужыя, нарабаваныя, зала-тыя пярсцёнкі.

— Што гэта ў вас тут дзеецца, людцы добрыя? — запыта-лася ў натоўпу старэнькая бабулька, спыняючыся каля брамы, з якой вязаджала гэта дзівосная працэсія. Яна была ўся ў бе-лым, кужэльным, і валасы яе былі, як белены кужаль, пад белай наметкай, і абапіралася яна на беленькі бярозавы кіек.

Ёй растлумачылі.

— Во, каб так кожнага немца, які прышоў да нас і аб-рабаваў ці ўкраў што, прымусяць прынесці і прывезці на сабе адтуль, з Нямецчыны, тое, што ён завёз туды, пасадзіць кожнае дрэўца, якое яны высеклі, кожную цэглу, якую яны скінулі, абгабляваць і прыладзіць кожны вянец у хаце, якую яны спалілі, ды каб вярнуць ім кожны ўдар па нашаму чала-веку, — то можа-б тады і не плакала праўда ад крыўды на свеце. Можа-б тады і іх дзеці калі-небудзь людзьмі зноў сталі.

Яна, абапіраючыся кіёчкам, разам з натоўпам звярнула да Агацінага двара, з якога ўзняўся белы бусел, здзіўлены тым, што на апусцелы двор зноў варочаецца такі стракаты, такі не-звычайны і тлумны натоўп.

Масква Сакавік 1944 г.

МІКІТКАВЫ БОТЫ

Мікіта і Мікітка яшчэ да вайны былі неразлучнымі сябрамі і хадзілі заўсёды разам, як спарышы-гарлачыкі ў руках у добрага гаспадыні. Толькі росту яны былі неадналькавага: Мікіта—калгасны пастух—быў даўгі і хударлявы, а Мікітка—яго падпасавіч—кароткі і тоўсценькі. Зусім чужыя, яны жылі ў адной хаце, разам ссыпалі заробленае ў калгасе збожжа, елі з адной міскі, спалі на адным ложку і пад адным кажухом. Па адным іх можна было бачыць толькі на пасце, у пушчы: там Мікіта веў перад у статку, ціха патрубліваючы ў бяроставую трубу, а Мікітка, шалёна галёкаючы і страляючы даўгой сырычнай пугай, падганяў адсталыя хвасты свайго рагатага войска. Іх так, паміж іншым, і звалі, аднаго палкоўнікам, а другога падпалкоўнікам, і яны ахвотна адклікаліся на гэтыя мянушкі. Праўда, Мікіта ніколі не звязваў з гэтай мянушкай ніякіх ганарлівых думак, затое Мікітка досыць часта ўяўляў сябе, асабліва сам-на-сам, сапраўдным падпалкоўнікам, які вядзе сваё войска ў бітву на ворага. Тады страляніна з пугі станавілася амаль бесперапынай, і рагатае войска так напірала на доўгага Мікіту, што ён вымушаны быў павышаць тон сваёй трубы і грозна трубіць адбой. Тады Мікітка спыняў страляніну. Яны ўдвух заварачвалі кароў, і Мікітка веў перад, а Мікіта падганяў адстаючых, нават не здагадваючыся пра ганарлівыя мары свайго падпасавіча. Мікітка быў хлапчуком ад прыроды маўклівым і неразгаворчывым, а Мікіта ніколі не трымаў у руках нават ломанай стрэльбы, таму ваяўнічыя мары Мікіткі проста не маглі прыйсці яму ў галаву. І ўсё-ж неўзабаве ім абодвум давялося мець справу і з сапраўднай зброяй і з сапраўднымі ворагамі.

У суседнюю вёску прышлі немцы і пачалі хватаць кароў. Папярэджаныя Настай, сястрой брыгадзіра Кузьмы Гайсёнка, Мікіта і Мікітка загналі свой калгасны статак аж у Беразнягі,

глухое балотнае месца ў пушчы, і дзён дзесяць трымалі яго там, не ганяючы ў вёску: над вёскай была чуваць страляніна, лямант, жаночы крык. Давялося Мікітам не толькі пасвіць кароў, а і здаваць кожны дзень малако на зямлю, бо тых некалькіх ліпавых карыт, якія яны зрабілі адной сякеркай на дзялянцы, нехапіла нават на чацвертую частку першага ўдою. На дзевяты і дзесяты дзень лямант і стрэлы ў баку вёскі заціхлі, і на адзінаццаты дзень пастухі рашылі падагнаць статак бліжэй да вёскі, і Мікіта пайшоў у розведку.

Прайшло гадзіны са тры, а Мікіта ўсё не варочаўся. За-непакоены Мікітка, пакружыўшы статак па дзялянцы, пакуль каровы не палеглі, выбег на ўзлесе. Тое, што ён убачыў ўзняло ад жаху шапчонку на яго віхрастай галаве. Без дарогі, па ўзараным папару даўгі, як зялёны вусень, калі ён стане на хвост, немец вёў звязанага Мікіту ў пушчу, штурхаючы ў плечы аўтаматам. Намер немца быў ясны для Мікіткі: ён прымушаў Мікіту паказаць, дзе схован калгасны статак. Але і намер Мікіты зразу стаў ясным для Мікіткі, калі ён пабачыў, што Мікіта не вядзе немца на тое месца, дзе яны кінулі кароў, а забірае значна лявей, наўскасяк праз папар, на заходні рог пушчы. Гэтыя дзве думкі неяк адразу змясціліся пад раптам успаеўшым ілбом Мікіткі, і, відавочна, ім цесна было там, бо яны выціснулі слёзы з вачэй, і галава стала нейкай цяжкай, нібы валавянай. Ратуючыся ад раптоўнай млявасці, Мікітка пачаў прыглядацца да немца, і тут яму ў вочы кінуліся боты. Новыя, бліскучыя боцікі самога Мікіткі, якія з такім замілаваннем яны абодва справілі сёлетняй вясной! Боты былі заторкнуты ў немца за падпругу і пакалыхваліся ў такт хады даўгой нямецкай жардзіны, на якой матлялася жаб'яга колеру нязграбная, шырокая, нібы на яшчэ большы выраст пашытая, вопратка. Сонца ўжо схілялася к вечару і час-ад-часу трапляла на адпаліраваныя хадай падкоўкі боцікаў, і яны зыялі здалёк, як два сярэбраныя маладзікі, да болю рэжучы Мікітку вочы. О, ён памятуе гэтыя падкоўкі! Ён яшчэ выразаў на іх вострым кантам падпілка дзве літары «М» і «М»—Мікіта Матыль, каб знайсці злодзея, калі-б хто адважыўся іх украсці. І вось зараз злодзей быў перад вачыма, ён нёс украдзеныя боцікі, але спыніць яго было нельга, нельга было паклікаць на дапамогу Мікіту: злодзей быў з аўтаматам і гнаў перад сабой звязанага Мікіту. І, відавочна, злодзей быў не адзін: за гарой, у алешніку, гвалтавалі гусі, плакалі дзеці. Хаўруснікі падобнага на жардзіну немца, відаць, адсталі і заняліся паляваннем на гусяціну, але яны маглі ў любую хвіліну прыйсці на дапа-

могу таму, хто нёс крадзеныя боты, і Мікітка еў злымі, бездапаможнымі вачыма свайго смяртэльнага крыўдзіцеля.

Паміж тым Мікіта з немцам узышлі на ўзгорак, дзе стаяў, нібы вартавы, якога выслала пушча на поле, адзінокі стары дуб. Мікітка бачыў, што Мікіта дайшоў да дуба, прыпёрся да яго плячмі і стаў, як укопаны, не звяртаючы ўвагі на немца, які бегаў вакол яго, як сабака на прывязі, пагражаючы аўтаматам. Мікітка здагадаўся, што Мікіта парашыў тут памерці, на віду ў сяла, пад дубам, а не быць застрэленым дзе-небудзь у лесе, дзе будзеш гніць непахаваны пад дзерцю. А тут усё-ж сяляне ўбачаць і хоць ноччу ды прыхваваюць. Весці-ж немца ў лес і падводзіць пад абух Мікітку Мікіта не меў ніякага намеру. Вялікі жаль агарнуў Мікітку, і слёзы, як боб, пакаціліся ў яго з вачэй. Не ведаючы, што рабіць, ён, як заяц, падбегаў па бярэзніку, не вытыркаючыся надта на поле, падаўся па ўзлессю бліжэй да дуба: а можа ён як-небудзь ці на што-небудзь спатрэбіцца свайму прыцелю. Бярэзнік рос клінамі: калісьці яшчэ пры аднаасобніцкай гаспадарцы, некаторыя гаспадары запускалі канцы сваіх шнуроў, дзе ўсёроўна нічога не расло з-за падлесіцы. На гэтых шнурках выраслі досыць ладныя бярэзінкі, быў густы падлесак. Яны засланялі дуб ад вачэй Мікіткі... Адзін такі клін быў асабліва шырокі і, калі Мікітка праскочыў ззаду яго і выбег на прасеку, яго ледзь не збіў з ног чалавек. Без шапкі, са звязанымі назад рукамі, цяжка дыхаючы, ён збег з папару на прасеку і наскочыў знячэўкі на Мікітку. Мікітка паспеў толькі заўважыць, што чалавек нясе ў зубах за рэмень аўтамат. Абодва яны спачатку спалохаліся і адхінуліся кожны за куст, але зараз-жа прызналі адзін аднаго. Мікіта выпусціў з зубоў аўтамат.

— Падбяры зброю,— сказаў ён, не спыняючы хады,— дастань у мяне з кішэні ножык і разрэж вяроўкі на руках.

Паўтараць загад не спатрэбілася. Мікітка на-хаду адной рукой перарэзаў вяроўкі, і яны абодва схаваліся ў гушчары ў напрамку дзялянкі, дзе ляжалі каровы. Калі небяспека пагоні мінула, Мікіта пачаў расказваць, як ён, нібы рак у вар, трапіў у сваю хату, дзе прытаілася нямецкая засада, і як ён павёў іх пад пушчу, каб па дарозе спаткаць хоць каго з вяскоўцаў і хоць намёкам перадаць Кузьме, дзе шукаць Мікітку. На шчасце трапілася Наста, і ён, праходзячы міма яе, сказаў толькі два словы: «На Цітавым поцерабе». Наста апусціла павекі, і Мікіта быў упэўнены, што яна перадасць Кузьме.

гэтыя словы, і Мікітка і статак будуць выратаваны. А пра сябе ён ужо не клапаціўся: з таго часу, як ён трапіў у засаду, паміж узброеных да зубоў немцаў, ён ведаў, што ў яго іншага выйсця няма, як толькі памерці так, каб ніхто ў ваколіцы не мог памянуць яго благім словам. Гэта рашэнне неяк вынікла само сабой, і Мікіта ўпарта зачапіўся за яго думкай, баючыся, што калі ён адарвецца ад яго, жах смерці і прага жыцця можа пацягнуць яго далей, чым тое месца, якое ён вызначыў сабе, як толькі яго вывелі за калгасны двор. Ідучы паперадзе немцаў, ён стараўся думаць пра адно і тое-ж:—«Дайду толькі да дуба, што каля пушчы, а далей ні нагой. Крок далей—зрада, ганьба. А так—дуб, напэўна, назавуць «Мікітавым дубам», вось і помнік мне гатоў на якіх сто ці дзвесце гадоў»... Пасля яму ў галаву прышла яшчэ думка, як на яго паглядзяць суседзі, калі-б ён вярнуўся з лесу з немцамі, гонячы перад сабой калгаснае дабро. Ён уявіў пагардлівыя, вострыя, як свярдзёлкі, вочы ўсіх, асабліва Кузьмы, і яго скаланула ад гэтай думкі. Ён нават заплюшчыў вочы, нібы ўжо ўбачыў гэты малюнак: ляжыць у лесе забіты немцамі Мікітка. Кароў немцы з дапамогай яго, Мікіты, пагналі, а Мікітка застаўся і з такім дакорам глядзіць услед сваім мёртвым позіркам, што... Мікіта, параўняўшыся з дубам, спыніўся пад ім і прыпёрся плячыма. Можа гэтага і не трэба было рабіць: гусі змянілі абстаноўку,—каля Мікіты застаўся толькі адзін немец і, можа, варта было завесці яго ў лес, але на Мікіту навалілася нейкая абыякавасць, нібы ён пранёс вялікі цяжар на плячах, скінуў яго, не данёшы да месца, і зараз ужо ўсёроўна яго не паднімеш і не данясеш.

«Чаму ён не страляе? —думаў сам сабе Мікіта, пазіраючы спадылба на немца, які ўсё яшчэ бегаў вакол яго, лемантуючы па-свойму. —Мабыць, забіць не мае права, спадзяецца праз мяне дабрацца да статка. Трасцу!»

І ён стаў сачыць,—не за немцам, а за тымі слядамі, якія пакідаў немец на жоўтым мяккім пяску сваімі падкаванымі ботамі. І як бывае ў момант найвялікшай, смяротнай нават, небяспекі, у зрокавую памяць чалавека ўразаецца якая-небудзь пабочная драбніца, так і ў Мікіты ў гэты час урэзалася ў памяць, што на левым боце ў немца нехапала двух цвікоў. Роўныя рады круглых шырокіх галовак цвікоў выразна выціскаліся на мокрым (з раніцы ішоў невялікі дожджык) пяску, і ў другім радзе якраз нехапала двух галовак. І гэта так кідалася ў вочы, як кідаецца ў вочы рот чалавека, калі ў яго нехапае двух кірмашовых зубоў.

— А па гэтай прыкмеце можна было-б знайсці гэтага немца, каб пайсці па яго слядах, — мільганула недарэчная думка ў галаве Мікіты, але ён яе адкінуў тут-жа: каму ён скажа пра гэта, калі праз хвіліну ён будзе забіты! Хіба гэтаму дубу?

Між тым немец вырашыў сілком прымусіць Мікіту ісці далей і прыкладам аўтамата ўдарыў яго ў плячо. Усё астатняе здарылася само сабой. Мікіта моцным кароткім ударам нагі ў паху абсадзіў немца на зямлю, кінуўся на калені перад адляцеўшым з рук немца аўтаматам, схапіў яго ў зубы за рамень, ускочыў і кінуўся бегчы. Аўтамат перашкаджаў бегчы, але кінуць яго было немагчыма, — гэта цвёрда засела ў свядомасці Мікіты: адзін стрэл з аўтамата — і калі куля не падкосіць Мікітавы ногі, дык хаўруснікі немца пачуюць і дагоняць яго сваімі кулямі.

Пра ўсё гэта паволі расказваў Мікіта, разам з Мікіткам гонячы статак за Трэцюю Лужыну (так зваўся балотны ручай), на Цітаў поцераб. Тут яны і заначавалі. Каровы, відаць, успомніўшы звычай сваіх дзікіх продкаў, адразу як сцягнула зашыліся ў кусты, у гушчар, і прыціхлі так, што чалавек мог знайсці каторую, толькі наступіўшы на яе. А Мікіта з Мікіткам падаліся на прагаліну перад поцерабам, каб бачыць, калі хто-небудзь будзе ісці да іх. Тут яны і спаткаліся з Кузьмой Гайсёнкам, сваім брыгадзірам. Праўда, ён быў не адзін: з ім прышло яшчэ з дзесяць хлопцаў. Так склалася ядро партызанскага атрада, у разведгрупе якога і засталіся Мікіта з Мікіткам.

Прайшло тры гады. Прайшлі яны, як адзін чорны дзень і як трыццаць год засаб. Так здавалася Мікітку. Калі ён успамінаў свой калгасны статак, ранішнія гукі берасцянай трубы, жартаўлівыя галасы і вясёлыя позіркі даярак, яму здавалася, што ўсё на свеце ідзе, як і раёнй ішло, а сёнешні дзень — нейкая прыкрая недарэчнасць, якая выбілася з каляіны, але якая заўтра, напэўна, увойдзе назад у рэчышча, і тады ён з Мікіткам зноў пагоняць статак у сяло, зноў будуць у іх пытацца гаспадыні, заганяючы кароў у хлявы: — «Дзе гэта вы так добра напасвілі, што карова бульбешніку і панюхаць не хоча?» Але калі ён пачынае ўспамінаць, як немец хацеў забіць Мікіту, як немцы спалілі іхнюю вёску, як рэшткі жыхараў яе, — хто вырваўся з полымя праз кулямётнае сіта ў цёмную восеньскую ноч, — прыбеглі за Трэцюю Лужыну, выкапалі зямлянкі, пасля паступова набылі зброю і тры гады правялі ў лесе, ходзячы ў засады, на падрыў далёкай чыгункі, адбіваючы напады карнікаў і самі нападаючы на іх, — тады гэтым тром гадам у

памяці Мікіткі канца-краю не было! І тады хацелася не толькі бязлітасна біць немцаў, а грызці іх зубамі, толькі-б хутчэй знішчыць.

І ўсе гэтыя тры гады Мікіта з Мікіткам хадзілі на разведку. Кім яны толькі ні пераапрачаліся! І конюхамі, якія шукаюць згубленых коней, і сляпым жабраком з павадыронкам, нават спадніцы на сябе ўздзябульвалі. Колькі раз на розных дарогах яны разглядалі ўзоры шырокіх і вузкіх шын нямецкіх аўтамашын і паліцэйскіх веласіпедаў, намагаючыся разгадаць, куды і чаго паехалі нямецкія гіцлі і дзе-б ім было лепш наладзіць нечаканую сустрэчу. Даводзілася ім па жыту падпаўзаць да канюшкоў ці пастушкоў і ў іх распытваць дадатковыя звесткі, а то падкрадацца ноччу ў вёскі і там удакладняць свае меркаванні і здагадкі. Менш клопату было з пехацінцамі. Пераходзячы праз дарогу задам наперад, — выдумка Мікіткі, каб зблытаць ворага, калі-б ён захацеў па слядах гнацца за разведчыкамі, — яны абодва пільна ўглядаліся ў выразна выдрукаваныя і такія-ж ненавісныя сляды нямецкіх ботаў. Іх можна было пералічыць, вызначыць, з дакладнасцю да гадзіны, калі тупарылыя боты з роўнымі радамі тупых плешак цяжка ступалі па вільготнай ад ранішняй расы шашы, па сівым гарачым прыску грунтовай дарогі, ці па мяккай падатлівай глебе перасохлай ручаінікі. І заўсёды, калі ім трапляліся сляды нямецкіх ботаў, Мікіта і Мікітка, можа нават мімаволі, падсведама шукалі кожны свайго: Мікіта тых слядоў, у якіх нехапала двух цвікоў у другім радзе на левай назе, а Мікітка — слядоў ад абцасаў, на якіх падпількам былі выразаны дзве літары «М». Мікіта быў шчаслівей за Мікітку: яму здаралася бачыць сляды, у якіх нехапала двух плешак, і тады яго ад такой мясцовасці і на пастромку-б не адвёў. Ён меў ужо тры пары такіх нямецкіх гамашаў, на якіх якраз нехапала двух цвікоў на левай назе. Іх гаспадары, цярпліва высачаныя Мікітам, больш не мелі патрэбы ні ў якім абутку, апроч хіба смяротных пантофляў, калі-б гэтыя немцы памерлі дома, на сваёй, а не на чужой зямлі. Нарэшце Мікітка зусім згубіў надзею адшукаць свае боты і перастаў так пільна ўглядацца ў сляды, тым больш, што слядоў гэтых на ўсіх дарогах Беларусі, ды і так, без дарог, стала відзіма-нявідзіма: разбітая нямецкая армія, кідаючы машыны і тэхніку, пёрла пешадралам куды вочы глядзяць.

Атрад Кузьмы атрымаў ад штаба заданне, на колькі можна будзе, ісці наперадзе нямецкай арміі. У гэтую ноч партызаны спыніліся на могільніку каля спаленай немцамі вёскі. Блізка

ад вёскі стаяў невялікі маёнтак з пасохлымі ад мароза яблынямі, вакол якіх буйна зелянелі парасткі. У маёнтку гергталі, мітусіліся немцы, рыхтуючыся да адступлення, і ў гэты вэрхал пільна ўслухоўваліся Мікіта з Мікіткам, залёгшы на краю могільніка, каля свежай, толькі што насыпанай магілы. Могільнік быў на захад ад вёскі і маёнтка, ён шчыльна прылягаў да вялікага лесу, і атрад Кузьмы залёг там з начы, каб не даць немцам вывезці дабро і жывёлу. Ноччу-ж быў затрыман на могільніку малы хлапчук, які ціхом прабіраўся з лесу бліжэй да вёскі. Ён аказаўся адзіным жывым чалавекам са спаленай вёскі і расказаў партызанам, што немцы некалькі дзён таму назад сагналі ў маёнтак усіх, і старых і малых, і загадалі ісці на захад. Рэчаў дазволілі ўзяць столькі, сколькі можна панесці ў вялікай дарозе. Рэштку паклалі на вазы, запрэглі ў іх коні і кароў і таксама вывезлі ў маёнтак. «Вы пойдзеце пешкі наперад, а паліцэйскія павязуць ваша дабро за вамі». Сяляне заспачаліся. Тады іх загналі ўсіх у абору і сем'ямі пачалі выводзіць на могільнік і расстрэльваць. Асабліва лютаваў аднаногі фельдфебель, ён-жа камендант гэтай мясцовасці. Калісьці ён прыехаў сюды пасля аперацыі,—яму адрэзалі нагу, папсаваную мінай,—і застаўся тут ні то за ўпраўляючага, ні то за гаспадара маёнтка. Пасля ён выпісаў сюды і сына. Яны ўвялі такія парадкі, што селянін павінен быў здымаць пры спатканні з імі шапку ледзь не за поўкілометра, а калі сяляне «ўзбунтаваліся», сын дапамагаў бацьку іх расстрэльваць. Хлапчук выратаваўся толькі тым, што апошнія дні хаваўся ў лесе: ён пасвіў камендантаву цялушку, а яе забраў нейкі нямецкі абоз, і баючыся, што камендант яго заб'е, хлапчук не начаваў у сяле.

Усё гэта прыпомніў Мікітка, які якраз і затрымаў ноччу хлапчука, лежачы ў сваёй засадзе. Ужо добра развіднела. Да гергатання немцаў далучылася гергатаўне гусей, якраз як тады, калі немец хацеў забіць Мікіту. Зараз Мікітка хацеў спаць: адчуваўся даўгі пераход і бяссонная ноч. Каб не заснуць, ён пачаў успамінаць найбольш страхавітыя здарэнні ў сваім жыцці і хутка дайшоў да нямецкіх слядоў на дарогах.

— Папакідалі пасля сябе слядоў, навалач, ліха іх матары,—сказаў ён уголас, зноў-такі ратуючыся ад насядаўшага на яго сну.

— Якіх слядоў?—ціха адазваўся Мікіта з таго боку куста.

Мікітку пытанне застала знячэўку: ён зусім не меў на мэце ўступаць у размову са сваім напарнікам. Але калі ўжо так прышлося, ён пашукаў вачыма прычэпкі.

— Ды вось... каля магiлы,—памарудзіўшы трохі па пры-
вычцы, адказаў Мікітка, і сам стаў углядацца ў сляды. Іх
было процьма, і ўсе яны былі з радамі ўціснутых у зямлю буй-
ных круглых галовак ад цвікоў. Бліжэй да Мікіткі аказаліся
тры сляды, нібыта ўпоперак той безлічы прайшло паўтара ча-
лавека, адзін вялікі след і два меншыя. Гэта здзівіла Мікітку,
ён шырэй расплюшчыў вочы і пачаў шукаць чацвертага следу.
Там, дзе ён павінен быў быць, Мікітка ўбачыў глыбока ўціс-
нутую у зямлю ямку. Ён здагадаўся, што вялікі бот належаў
аднаногаму каменданту, пра якога расказаў хлапец.

— Ага,—падумаў ён з законна злой радасцю:—усё-ж
перабілі табе твае дыбалы! І варта! Шкада толькі, што не
абедзве. І шкада, што тваё ваўчанё на двух нагах па нашай
зямлі ходзіць!..

Ён кінуў вокам на меншыя сляды, і яго як-бы нешта падкі-
нула з зямлі: ён мігам аказаўся над слядамі. На абодвух аб-
цасах выразна былі відаць падкоўкі, а на падкоўках дзве вы-
разаныя напільнікам літары «М». Сэрца ў Мікіткі ходарам
захадзіла ў грудзях, і па целе забегалі мурашкі.

— Дзядзька Мікіта!—усхвалёвана паклікаў ён:—Зірні
сюды.—Мікіта, спяшаючыся, перапоўз на гэты бок куста: ён
думаў, што Мікітка заўважыў з свайго месца нешта падазро-
нае ў вёсцы ці ў маёнтку. І яго некалькі здзівіла, што Мікітка
стаіць рачком над слядамі на пяску.

— Мае боты, дзядзька Мікіта,—прашаптаў Мікітка:—
знакі на падкоўках...

Мікіта, не кажучы ні слова, утаропіўся ў вялікі след: на ім
нехапала двух цвікоў!

— Дзякуй табе, госпадзі, дагналі,—прашаптаў і ён, і рука
яго мімаволі пацягнулася да ілба, каб перахрысціцца. Але
зірнуўшы скоса на Мікітку—ці не заўважыў ён такога пару-
шэння партызанскай этыкі—ён толькі пачухаў пераносіцу
і сказаў больш сурова:—Дагналі-такі, абодвух дагналі.
Цяпер-бы іх, гадзюк, жывымі ўзяць...

І іх узялі жывымі. Мікіта і Мікітка так умольна прасілі
Кузьму, што той згадзіўся перабудаваць план акружэння ад-
ступаючай групы немцаў: ён адцягнуў свой атрад на поўкіло-
метра ў лес, уздоўж дарогі, і распачаў атаку толькі тады,
калі апошняя параконная брычка праехала масток праз ручай,
у кустах каля якога прыталіся Мікіта з Мікіткам. Яны-ж
сваімі стрэламі падалі сігнал для агульнай атакі. Праўда,
стралялі яны не па гэтай брычцы: іх аўтаматная чарга
скасiла шэсць немцаў на двух прэдных падводах. Тыя не па-

спелі яшчэ зваліцца ў пыл на дарозе, як Мікіта з Мікіткам апынуліся каля брычкі і, строчачы для постраху паверх галоў, прымуслі сядзеўшых у ёй двух немцаў падняць рукі ўгару. Тады, не звяртаючы ўвагі, што на дарозе бой толькі разгараецца, Мікіта падхапіў упаўшыя вожкі, ёмка крутнуў брычку на месцы за задняе кола і, адным духам перамахнуўшы з ёю праз прыдарожную канаву, пагнаў коні ў лес, лавіруючы паміж дрэвамі. Ад'ехалі яны недалёка, толькі схаваліся, каб не відаць было з дарогі. Тады Мікіта кінуў вожкі на рукі Мікітку.

— Папільнай іх, браток, а я падбягу памагчы хлопцам тых гадаў перастрачыць!

Мікітка застаўся з вока-на-вока з тымі, каго ён шукаў тры гады з гакам. Тры гады! І якія гады! Перад яго зрокам праплылі яны доўгай істужкай пажараў, забітых людзей, карных экспедыцый, змучаных, збялелых твараў жанчын з клумкамі за плячыма, дзяцей з жабрачымі торбачкамі ў сухенькіх, васковых пальчыках. Колькі ўсяго гэтага наглядзеўся Мікітка ў часе сваіх разведчых вандровак! Не, ён мае права глядзець на тых, што сядзяць на брычцы з паднятымі ўгору рукамі, такім знішчальным халодным позіткам і, адчэпіўшы раменныя вожкі, не спяшаючыся, рабіць з іх дзве пятлі. Бацька і сын,— гэта відавочна было для кожнага, хто-б ні зірнуў на немцаў, да таго-ж падобны яны адзін на аднаго сваімі рабымі выцягнутымі тварамі, прыгнутымі кастлявымі спінамі, выдупленымі пукатымі вачыма,—як заварожаныя, сочаць за павольнымі, упэўненымі рухамі рук Мікіткі. Іхнія рукі пачынаюць дрыжаць усё больш буйнай, размашыстай дрыготкай, а на лабацінах набракаюць кроплі халоднага поту.

— Што, рукі дрыжаць? У тых, хто курэй краў, заўсёды так бывае...—кпіць з іх задаволеным тонам Мікітка, на ўсякі выпадак ставячы коні так, каб дышаль упёрся ў тоўстую асіну.

Відаць, жарт на многа змякчыў тон і юнацкі голас Мікіткі, і стары немец хапаецца за гэты павадок.

— Паслухай, хлопчык,—кажа ён:—Я салдат, я бачыў смерць, я згодзен памерці. Пусці толькі сына... ён твой аднагодак.

— Воўк яму аднагодак, а не я,—эноў пасуровеўшым голасам адразае Мікітка:—І ты не салдат, а грабежнік... і бандыты вы абое. На тваім сыне мае боты, зладзюга. Па вас абодвух асіна даўно плача.

Немец не хоча слухаць таго, што яму не выгадна, а можа ён і не дачувае за стралянінай, ён спяшаецца выкласці сваю просьбу.

— Я табе золата дам... Яно вось тут у кішэні...

Ён памкнуўся апусціць руку, каб расшпіліць мундзір на грудзях.

— Ну, ну!—сурова папярэдзіў Мікітка, наводзячы на яго аўтамат:—Я табе апушчу рукі так, што ты іх век болей не паднімеш!.. Бачыш ты,—хабарнік! Чым купіць надумаўся? На-рабаваным золатам! Ды мне твая шкура, можа, даражэй за золата. Я, можа, цябе тры гады шукаў... З Мікітам разам шукалі. Ты мне боты мае аддавай!

Немец, нарэшце, зразумеў, і вочы яго забегалі.

— А як-жа ён зніме боты, калі ты яму рук не дазволіш апусціць?

— А мне якая справа? Хай здыме так, як надзеў... Ён-жа ў мяне не пытаўся, калі надзяваў боты—чужыя крадзеныя. Здымай боты, шчанё!—крыкнуў Мікітка, наводзячы аўтамат да маладога немца. Малады немец зірнуў на бацьку і той, спяшаючыся, нешта загергатаў па-свойму, відавочна, перакладаючы Мікіткаў загад. Таксама спяшаючыся і з вінаватай сабачай усмешкай на вуснах, малады прыціснуў бот ботам да ханта брычкі і пачаў яго сцягваць, як бязрукі. З непрывычкі рукі яго ўвесь час памыкаліся прыйсці на дапамогу нагам, але Мікіткаў аўтамат красамоўным кіўком угору і без перакладу падымаў іх уверх. Нарэшце немцу ўдалося выцягнуць амаль усю нагу з галяннішчы, і ён паглядзеў на Мікітку: ці той сам падыйдзе, каб узяць бот з нагі, ці трэба страсянуць яго, каб ён сам даляцеў да Мікіткі. Ён баяўся, каб партызан не палічыў гэты гэст за абразу.

— Скідай, скідай,—загадаў Мікітка:—Не даджэш ты, каб я табе боты сцягваў...

Першы бот мякка ўпаў на мох. Мікітка схапіў яго і ўпіўся вачмі ў падкоўку. Раптам вочы яго спахмурнелі: на падкоўцы стаялі літары «М», але не так, як ён іх паставіў... Яны стаялі дагары нагамі! З запытальнай разгубленасцю ён кінуў позірк на немца. Той вачамі рысі скоса сачыў за кожным яго рухам, намагаючыся ўспомніць,—спатыкаліся яны дзе-небудзь за час яго службы ў Беларусі, ці гэтая сустрэча выпадковая. Калі выпадковая, то яшчэ ёсць надзея, што ўся справа скончыцца добра,—думаў ён:—бо якая справа гэтаму малому рускаму да таго, што раб? Ён, камендант Ватэр, за сотню кілометраў ад яго хаты? Хаця гэтыя рускія прывыклі лічыць сва-

ёй уласнай справай усё, што ні здараецца на іх бязмежнай тэрыторыі. А тут яшчэ гэтыя боты...—Маюць яны непасрэднае дачыненне да гэтага страшнага хлапчука з аўтаматам, ці ўсе яго пытанні—праява ўсё той-жа, незразумелай нямецкім мазгам каменданта анамаліі рускага мыслення? Ён з маланкавай хуткасцю перабіраў у памяці ўсё, што было звязана з гэтымі ботамі, успомніў нават, дзе, калі і пры якіх акалічнасцях ён набыў іх. Але-ж гэта было далёка адсюль, і гаспадар ботаў быў высокі, худы, са звязанымі назад рукамі... Не, гэта выпадковасць, ці проста хлапчук хоча... узяць сабе (камендант, як і сын, нават у думках не хоча гнявіць партызана ў небяспечны для сябе момант абразлівым словам) боты. Разумеецца, выпадковасць! Выпадковасць і тое, што ён звярнуў увагу на падкоўкі... Такая цікаўнасць да бліскачага—адзнака не знікшага яшчэ маленства ці дзікунства. Не, хутчэй маленства: Вілі таксама тады зацікавіўся падкоўкамі і нават выразаў напільнікам.. — Што гэта? — пытаецца Мікітка і ў голасе яго сапраўды гучыць трывожнае неразуменне і больш нічога.

— Гэта нямецкае «В»—Вілі Ватэр, ініцыялы майго сына.

Мікітка атупела глядзіць на немца. Ён не можа асіліць думкі, што нечаканасць вырывае з яго рук тую мару, якую ён насіў тры гады ў душы, якая была пагасла і зноў успыхнула полымем з сённяшняе раніцы. Немец па-свойму тлумачыць маўчанне Мікіткі.

— Гэта «вз»—першыя літары імя і прозвішча майго сына.

— А дзе-ж «мэ», дзе «эм»—першыя літары майго імя і прозвішча?—раптам ускіпае Мікітка. Чырвань залівае яго твар, а вочы пырскаюць новым прылівам нянавісці да немца, які яшчэ раз абакраў яго з ботамі, разуў, але ўжо не ногі, а душу.

Немцу адразу становіцца зразумелым, што ніякай выпадковасці тут няма, што вечка пасткі падае. Але ён ведае таксама, што ратунак ў тым, каб не здрыгануўся ніводзін мускул на твары, каб ніводная нотка не падвяла ў голасе, і ён драўляным голасам цягне з сярэдзіны слова за словам:

— Гэта наш нямецкі звычай. Мы—людзі парадку і акуратнасці. Мы робім меткі на рэчах, якія нам належаць... Але калі боты патрэбны маладому чалавеку, то ён, Карл Ватэр, і сын яго, Вілі Ватэр, нічога не маюць супраць..

— Не трэба!—ашалела крыкнуў Мікітка на маладога немца, які пачаў быў сцягваць другі бот. З усёй сілы ён

шпурнуў у брычку і першы бот:—На! надзявай на свае кацубы, і хутчэй, калі табе тваё жыццё дорага!..

Немец усё з той-жа сабачай угодлівай усмешкай на твары пачаў нацягваць боты. Мікітка моўчкі глядзеў на яго, на боты, і яму зноў здалося, што боты яго, Мікіткавы, што ён бачыць кожную знаёмую рыску. Бот заела, і стары немец пачаў нешта гегратаць маладому.

— Маўчаць!—крыкнуў Мікітка, але ў голасе ў яго ўжо не было вялікай злосці, ён адышоўся ўбок, машынальна разблытаў петлі на вожках і пачаў абцярушваць сухі, сівы мох з камля суседняй сухастойкі.

На дарозе тым часам справа была скончана. Дзесятак палонных немцаў і ўвесь абоз былі падагнаны да таго месца, дзе стаяў Мікітка. Бацька і сын зноў паднялі рукі, і вочы іх зноў набылі выраз вачэй затраўленага звера.

— Ну, зладзюгі, дайце палічымся,—сказаў Мікіта, падыходзячы да іх.—Пачнем з вёсак. Колькі ты іх спаліў, апроч маёй роднай і гэтай апошняй? А людзей колькі пабіў? А дзяцей колькі жывых у зямлю закапаў? А ну, злазь з брычкі! Прыехалі.

Малады немец першы паставіў свой наглядцаваны бот на падножку брычкі, і Мікіта здзівіўся.

— Мікітка, чаму ты не садраў сваіх ботаў з гэтага зладзюгі? Ідзі сюды хутчэй!

Але Мікітка неахвотна прамармытаў: «Паспею»,—і адышоў да тых, якія пад нагодам Кузьмы трэслі і пераглядалі нарабаванае немцамі добро,—што аддаць у атрадны абоз, а што раздаць найбольш абнасіўшымся партызанам. Мікіта, калі дайшла чарга да брычкі, сам развязаў пузатыя чамаданы каменданта і рэч за рэччу пачаў выкладаць з іх на зялёны мох. Апошнім ён выцягнуў з самага дна чамадана стары салдацкі гамаш. Гамаш быў з правай нагі, запэцканы крывёй і крыху парваны.

— А-а-а, стары знаёмы!—сказаў Мікіта, трасучы гамашам:—у ім ён веў мяне на расстрэл.

У гамашы нешта зазвінела. Мікіта павярнуў яго і з яго выпалі на дол дзве падкоўкі. Мікітка таропка сханіў іх, і вочы яго пасуровелі: на абодвух падкоўках былі ясна відаць выразаня іх колісь літары.

Ён зірнуў на збялых немцаў, паклаў падкоўкі ў кішэню і зноў завязаў на канцы раменных вожак дзве пятлі.

ТРИ ХАТЫ

Яшчэ пяць год таму назад, калі выйсці на ўзлессе за вёскай Амшарынай і зірнуць на захад праз балота, дык за балотам на ўзгорку выразна былі відаць тры хаткі. Стаялі яны вокнамі сюды, на ўсход, і калі ўзыходзіла сонца, над балотам адна за другой узнікалі вогненна-яркія кропкі: гэта сонца адсвечвалася ў маленькіх аkenцах хатак. Совецкі пагранічнік Піліп Іваноўскі, што стаяў на вышчы, замаскаванай у ельніку, звычайна глядзеў на ручны гадзіннік і засякаў на гэтых кропках час узыходу сонца, прыкідваючы сам сабе, наколькі-ж павялічыўся ці паменшыўся дзень з гэтае раніцы. А вечарамі, калі сонца заходзіла, хутар на ўзгорку, дзе стаялі тры хаткі, меў другую прыкмету, якая кідалася ў вочы. Там вылучалася адна будыніна—ці пуня, ці ток. Яна высвечвалася на фоне неба чорнымі скабамі лат, з якіх кожнай вясной здзіралі салому.

— Мабыць нехапае ў людзей корму для жывёлы, вась і гніе ток усё лета пад дажджом. Эх, і жыццё іх там!—думаў Піліп і механічна наводзіў на хутар рулькі бінокля.

Хутар тады рэзка набліжаўся да яго вачэй, неак ненатуральна ўразаючыся ў тое месца, дзе ў зрокавай памяці чалавека заставалася балота з рэдкімі нядэшлымі хвойкамі на высокім купі. Хутар перамяшчаўся, здавалася, аж на гэты бок рэчкі, па якой ішла дзяржаўная граніца. І ці таму, што хутар знаходзіўся ў штодзённым «сектары агляду» Іваноўскага, ці таму, што ўбогі выгляд трох хатак кранаў сэрца маладога пагранічніка, але Піліп так зжыўся з хутарам і яго жыхарамі, што адчуваў сябе на іхнім двары, як у сябе дома, ведаў кожную дробязь іх побыту не горш за сем'яніна. У яго пачуцці сцерлася разуменне таго, што «Тры хаты» (так значыўся хутар на карце ў кабінеце начальніка заставы) знаходзяцца па той бок мяжы, у другой дзяржаве. Ён ахвотна

перамяшчаў біноклем гэты хутар на гэты бок, з усімі яго жыхарамі і маёмасцю, і падоўгу назіраў за імі.

Звычайна руху на хутары ён бачыў мала: тры хаткі былі на воку польскай стражніцы, вышка якой, стромкая і белая, як званіца касцёла, вытыркалася з-за суседняга ўзгорка. Іваноўскаму ў бінокль было часамі відаць на сярэднім двары падласая, худая і малая, як каза, кароўка. Часамі відаць былі дзве старыя шаўлы—два кані, па масці і складу, відавочна, аднаго заводу і блізкая радня: абодва віслазядыя, з угнутымі спінамі, рабрыстыя; яны часта стаялі на сонцы і скублі адзін другому худыя спіны.

— Мабыць, каросльвія, — думаў чырвонаармеец, назіраючы за гэтай сцэнай.— Няўжо няма ў іх гаспадароў грошай на ветэрынара? Ці, можа, проста ад нуды і бяскорміцы чухаюцца?

Яму надакучвала глядзець на коней і ён пераводзіў бінокль на стражніцу, на балота, на рэчку, уважліва аглядаючы кожны куспik, кожную купіну. Калі бінокль зноў варочаўся ў «Тры хаты», з сярэдняй з іх часам выходзіла гаспадыня ў лапленай спадніцы, з даёнкай у руках, садзілася пад карову. Карова не стаяла, брыкалася, адыходзіла ўбок. Гаспадыня ставіла даёнку на зямлю, брала які-небудзь хлуд і доўга ганялася за каровай па двары, лупячы яе па худых рэбрах. Відавочна, яна лаяла карову на чым свет стаіць, але гуку Іваноўскаму не было чуваць, і ўся карціна праходзіла перад ім, як нямое кіно. Ён не адрываў бінокля ад двара і бачыў, як змаганне гаспадыні з каровай пераходзіла ў новую фазу: гаспадыня паварочвала твар на захад, к хаце, размахвала рукамі і даёнкай, відавочна, праклінаючы апошнімі клятамі і карову і свайго гаспадара. Тады з хаты выходзіла дзяўчынё гадоў дванаццаці ў такой самай палапленай сукенцы. Стройна і пруткая, яна забягала наперад, лавіла карову за рогі і прымушала стаць на месцы. Але, як толькі гаспадыня бралася за саскі, карова зноў пачынала нервова перабіраць нагамі, кідацца ўбакі, выбівала даёнку з рук і з поўгадзіны вазіла па двары і дачку і маці.

— Відаць, саскі ў каровы парэпаліся, — думаў чырвонаармеец, — няхай-бы змазала вазелінам.

Яму рабілася шкода дзяўчынкі. Ад напружанай беганіны за каровай хусцінка у яе спаўзала з галавы, коскі падлётвалі у паветры...

— Яшчэ ногі адтопча капытамі, — непакоіўся Іваноўскі і адводзіў бінокль убок. Пакуль ён праходзіў «сектар на-

зірання», змаганне з каровай заканчвалася абаюднай перамогай: дачка ці гаспадыня прыносілі з агарода ахапак націнныя ці бульбоўніку, кідалі яго на дрывотнік, у куток паміж сцяной хлева і драбінамі. Карова заціскалася перадам у гэтую цясінну і ўжо не магла, каб і хацела, крутнуцца ўбок, і гаспадыня даіла яе доўга і ўпарта. Па часе, які яна затрачвала на даенне, можна было падумаць, што карова вельмі малочная, але Піліп ужо ведаў, што, ідучы дахаты з даёнкай, гаспадыня захопіць вольнай рукой толькі адзін з двух невялікіх гладышыкаў, якія віселі на знарок укапанай каля дрывотні рагуліне з грушавага дрэва, і што палову гэтага малака дзяўчынка панясе на другі двор, які быў з раскрытым токам.

Пасля Іваноўскі бачыў сівы дымок над хацінай: сям'я, відавочна, варыла вячэру. Сівыя дымкі ўсплывалі і над астатнімі двума хаткамі. У вокнах насупраць печы зноў, ужо ў вячэрнім змроку, пачыналі пабліскваць аганькі. Яны былі відаць Іваноўскаму з поўгадзіны, а пасля гаслі. Пазней пары змяркання Іваноўскі не бачыў святла ў гэтых хатах: ці то ў іх не было моды паліць святло, бо не было газы, ці то гэта было ім забаронена стражніцай.

На другіх двух дварах руху звычайна было яшчэ менш. На крайнім справа—даілі штодзённа казу, але каза была зусім малая і хавалася разам з гаспадыняй за плотам, а на крайнім злева двары відаць было вечарамі, як узляталі на курасанне,—на тыя самыя чорныя рэбры-латы з раскрытай саломай,—ці зляталі раніцай з іх, дзве курыцы і певень. Певень часам і днём узлятаў на ток. Тады Піліпу відаць было ў бінокль, як ён лопаў крыллямі і разяваў дзюбу. Гуку зноў такі не было чуваць, і ў памяці чырвонаармейца зноў стваралася ўражанне, што ён бачыць малонак з нямога кінофільма.

Але ўсё гэта было каля пяці год таму назад і засталася ў памяці Іваноўскага толькі таму, што ён ужо другі раз сам застаўся на звыштэрміновую службу на сваёй пагранічнай заставе.

Цяпер, калі ён раніцай яшчэ на поцемку,—бо на чортаж дражніць вока польскага сержанта там, на белаі какетлівай вышцы за ўзгоркам,—узбіраўся на сваю вышку на ўзлессі,—ён ведаў добра, што сонечныя праменні не адаб'юцца ў акенцах трох хатак, калі сонца ўзойдзе над Амшарынай. Гэтых хатак на хутары ўжо не было. На месцы іх сонца аблівала чырвоным святлом спачатку чарапічны высокі дах, насля новы, доўгі, як стадола, дом, рублены на нямецкі вугал і на

тры чвэрткі схаваны шчыльным плотам з вяршковых дошак з завострымі трохкутнымі канцамі ўгары. Ні ў доме, ні ў плоце не было ў бок усходу ні дзвярэй, ні варот, ні акон, калі не лічыць—двух у доме і трох у плоце—вузкіх прораяў, якія глядзелі на ўсход, як байніцы ў акопе. Дом падкрэслена хаваў сваё нутранае жыццё ад вока з усходу і выказваў сваю варожасць людзям па той бок дзяржаўнай граніцы.

Нахілены на захад простакутнік даху быў зроблен з прэ-тэнзіяй на мастацтва: па вільчыку і на страсе ішла акантоўка з цёмнасіняй чарапіцы ў адну цаглінку і з бардовых цаглінак над імі пункцірам. Поле даха было вымашчана белымі чарапічкамі, а па сярэдзіне іх быў выкладзен расцягнуты чатырохкутнік з чорнай чарапіцы з такім разлікам, што белае поле ўнутры яго стварала сілуэт белага арла. Падабенства, праўда, было далёкае і грубае: крылі арла нагадвалі ўсходцы на ганку, а галава—тупы тапорык каменнага веку. Але гэты сімвал дзяржавы, па думцы ўладара дома, павінен быў, з аднаго боку, назойліва сцвярджаць тым, хто жыў на гэты бок балота ў Амшарыне, што за балотам знаходзіцца Польшча, а з другога боку, сведчыць пра адданасць ёй, пра шляхецкі патрыятызм гаспадара дома. Сам гаспадар, так як яго бачыў у бінокль Іваноўскі, быў дзябёлы пажылы мужчына з вусамі а ля Пілсудскі, апрануты ў суконны гарнітур, пры гальштуку і з дубальтоўкай за плячым. Вялікі ваўкадаў нязменна спадарожнічаў яму ў яго вылазках за межы хутара. Іваноўскі ніколі не бачыў, каб гаспадар сам працаваў на полі: паркай яго коні з сакаўскім плугам кіраваў гаспадар крайняй злева хаткі, а з двума чорнымі валамі ўпраўляўся гаспадар сярэдняй хаты. Праўда, яны перасталі быць гаспадарамі гэтых хат, бо і саміх хат ужо не было. Толькі сівы дымок, які распльваўся ў ранішнім і вячэрнім змроку над той будынінай, пад якой чарнеліся латы, паказваў, што там так-такі сапраўды ток і ёўня, у якую перасяліўся гаспадар першай хаты, а невялічкая лазня ў кустах на самым узбалощці, з якой таксама пачаў віцца дымок, ды чорная сцэжка, пратапаная капрызлівай каровай да гэтай лазні па мяккаму дзёрну луга,—сведчылі аб месцы жыхарства гаспадара і гаспадыні сярэдняй сялібы хутара. Новая іхняя сяліба хавалася за густымі кустамі алешніка і была відаць толькі з вышкі Іваноўскага. Адтуль была відаць і паветка,—чатыры слупы, крытыя лапкамі,—куды запаўзала вечарам і выпаўзала раніцой падласая худая карова. Гаспадарка справа была зліквідавана разам з гаспадарамі і казой

у адну ноч, і толькі куры з пеўнем на чорных скабках тока сталі відаць не толькі пад вечар і раніцой, але часта і ўдзень: вакол хутара шнырыў ваўкадаў і куры спалоханз ўцякалі ад яго на вільчык, губляючы пер'е. Іваноўскі ўзяў сабе курынае кудахтанне і вэрхал у гэты час, але не чуў яго: перад ім праходзіла нямое кіно ў кружку бінокля.

Такі паварот справы на хутары адбыўся не на вачах Іваноўскага: ён быў камандыраван начальствам на поўгадавыя курсы сержантаў пагранічных войск. Скончыў ён іх нядрэнна, але калі запыталіся, куды-б ён хацеў паехаць, ён скарыстаў такі лібералізм начальніка курсаў і папрасіўся назад на сваю заставу. Штаты на заставе былі запоўнены, і ён зноў заняў сваё месца на вышцы.

Нахмурыўшы бровы, назіраў ён за «Трыма хатамі». У кабінеце начальніка ён дазнаўся, што польскія ўлады змянілі назву хутара. Цяпер ён зваўся «Сапежанскае», бо валодаў ім асаднік Сапега. Змена назвы і новы гаспадар не змянілі ў душы Піліпа адносінаў да хутара: для яго ён заставаўся «Трыма хатамі», часова вырванымі з рук былых гаспадароў пражным асаднікам. Ён з нянавісцю сачыў за новымі парадкамі на хутары, але заўсёды ўсміхаўся, як добрым знаёмым, калі бачыў былых гаспадароў трох хатак і асабліва дзяўчынку. У дзяўчынкi, відавочна, была вялікая сіла жыцця: не глядзячы на ўсе пакуты, яна збірала краскі на полі, пляла вянкi і кідала іх у ставок за садам, а можа нават і спявала. Пасля яе стала менш відно на полі, мабыць яе ўзялі ў пакоі, бо да Сапегі прыехала аднекуль яго дачка. Прыехала яна вясной і зразу-ж на хутары з'явілася і другая асоба, — туды стаў наведвацца пач паручнік са стражніцы. Іваноўскі не раз бачыў яго, як ён у параднай форме, з ліха нафіксатуаранымі вусамі, нёс нейкія пакункі з ласункамі для маладой Сапежанкі. Сапега, відаць, не зусім давяраў маладосці абодвух і заўсёды з сабакам праводзіў іх на пагулянку. Калі-ні-калі яны ўсё-ж вырываліся і адны, і тады Іваноўскі вымушан быў адводзіць свой бінокль ад спакуслівых сцэн з абдымкамі і пацалункамі маладой пары. І заўсёды тады яму на думку прыходзіла тая малая яшчэ дзяўчына. «Вось прыехала жлукта на яе зямлю, есць яе працу і працу яе бацькоў і выгульваецца, як трохгадовая ялаўка!»

Пад восень Сапежанка знікла. Неўзабаве знік з гарызонта назіранняў Іваноўскага і паручнік. Затое з'явіўся на гэтым гарызонце капітан. Ён на выгляд быў маладзей за Сапегу, хаця насіў яшчэ даўжэйшыя вусы. У яго быў ганчак

і дубальтоўка, і стары Сапега зімой хадзіў з ім разам на паляванне. Наогул, за зіму яны, відаць, здружыліся і часта гасцявалі адзін у аднаго.

Іваноўскі са сваёй вышкі гэтай зімой часта бачыў, як на хутар прыбываў, відавочна, з даручэннямі ад капітана, маляды падхарунжы, з чорнымі вусікамі, які пасля або ехаў на стаенніку Сапегі, або ішоў, выпісваючы такія выкрутасы па дарозе, што Іваноўскі са здзіўленнем гаварыў сам сабе:

— Ну, і набраўся, як свіння брагі...

Іваноўскаму часта думалася: «Што за людзі жывуць насупраць яго вышкі? як выглядае свет, калі глядзець на яго іхнімі вачыма?»

Ён спрабаваў уявіць сабе гэта, і гэта некалькі рознастайніла доўгія гадзіны яго дзяжурства па вышцы. Бо, як вядома, няма нідзе больш спакойнага пейзажу, як на граніцы. Людзей там не так шмат, не ўсюды можна хадзіць і ездзіць, дарогі нечакана абрываюцца і далей не ідуць, лясы не сякуцца, нават захламленаць не ўбіраецца. Кожны ведае, што пагранічная варта прысутнічае ўсюды, але яе нідзе не відаць. Ціха, спакойна! Нават падобна на мёртвае царства. Толькі цішыня гэта не звычайная, цішыня напружаная, напятая, як струна. Досыць аднаго стрэлу, аднаго знаку, каб усё навокал ажыло, каб сяляне з усіх вёсак кінуліся рабіць аблаву на парушальніка дзяржаўнай мяжы, каб ланцужкі чырвонаармейцаў замільгалі па ўсіх сцежках і кусціках. Гэта цішыня нагадвае цішыню перад навальніцай: хоць і ціха, а ў самым паветры разліта ўзбуджэнне, насцярожанасць, чаканне нечага невыразна-небяспечнага. Праўда, і да гэтага можна прывыкнуць, і Іваноўскі прывык, абабіўся. У яго было досыць часу, каб, — пільна сочачы за мяжой, — рабіць назіранні і для сябе думаць пра тое, што да службы не тычыцца. Ён быў маляды, спрытны хлопец і розум меў цікаўны. Назіраючы за жыццём хутара на тым баку, ён дамалёўваў сабе характары, адносіны паміж людзьмі, і ў яго галаве было досыць ладнае ўяўленне таго, што там адбываецца. Яму толькі вельмі хацелася праверыць, — ці ўсё правільна ён уяўляе сабе. Асабліва гэта цікаvasць узмацілася, калі прыехала новай вясной Сапеганка. Ці яна была замужам за паручнікам і той яе кінуў і яна прыехала да бацькі? Ці яна проста вучылася дзе-небудзь і прыезджала на вакацыі? Характар яе ён прыблізна ўжо

ведаў: яна ўласнаручна збіла дзяўчынку, сваю малую парабчанку; яна зухавата скакала вярхом на кані ў мужчынскім адзенні попlech з капітанам; яна, не саромячыся двух мужчын, якія аралі поле, купалася ў стаўку каля сада. Іваноўскі неаднокраць бачыў, як абдымалі яе па чарзе за садам у копах сена то вусаты капітан, то малады падхарунжы. Ён, разумеецца, не ведаў, што яе завуць Адэляй і нават дванацатай, а яе бацьку Львом восемнацатым, бо не ведаў шляхецкага звычаю пана Сапегі. А звычай быў такі, што кожнага першага сына ў сям'і шляхціца Сапегі называлі Львом, каб давесці, што іхні род не які-небудзь захудалы, што Сапегі з Сапежанскага не толькі аднафамільцы з магнатамі Сапегамі, а што іхні род паходзіць проста ад гэтай славутай фаміліі. Па гэтаму-ж прынцыпу давалі імя першай дачцэ. І калі ксёндз памінаў душы дзядоў і прадзедаў ганаровага шляхціца, дык ён бачыў, што ў яго памінальніцы больш «львоў», чым у якім-небудзь звярынцы. Іваноўскі гэтага не ведаў. Не ведаў ён і таго, што малады падхарунжы зваўся Крачкоўскім Стасем, што яго бацькі, звычайныя беларускія сяляне-католікі, жывуць у вёсцы Замошша, кілометраў за 50 адсюль, што ў яго ёсць яшчэ пяць братоў на надзел у пяць гектараў і што яму няма як варочацца дахаты, калі ён не хоча быць бабылём. Не ведаў ён і таго, што Стасік Крачкоўскі быў вырадкам у сям'і і з малых год, як мог толькі, пяўся стаць панам. Іваноўскі думаў, што гэта сыноч захудалага шляхціца, які забрыў сюды на мяжу ў чаканні першага афіцэрскага чына. Адно ён добра бачыў, што малады падхарунжы не супроць таго, каб стаць зяцем асадніка і што галоўным канкурэнтам у гэтым з'яўляецца яго начальнік — капітан са стражніцы. Ён нават здагадваўся, чым кончацца гэтыя дубальтовыя залёты: падхарунжы будзе адсунуты ўбок, а стары, вусаты капітан павядзе маладую Сапежанку ў белым вэломе пад вянец. Што да гэтага хіліцца, стала асабліва ясна, калі стары Сапега неяк выехаў дні на два з хутара, і капітан рэзка змяніў час прыходу і адыходу з хутара: звычайна ён прыходзіў ранідой і выходзіў вечарам, а гэтыя два дні рабіў якраз наадварот. Малады падхарунжы вымушан быў куляй вылецець праз пяць хвілін, калі паткнуўся тады на хутар нешта гадзін у дзесяць вечара.

— Дулю, брат, ты атрымаеш, а не сапежанку!—падумаў

Іваноўскі, ледзь улаўліваючы сагнутую, паную фігуру яго на сваіх нямых кіно-шкелках.

І, аднак, становішча рэзка змянілася. Поруч з фігурай капітана вырасла постаць тонкай, худой, як таран, і доўгай, як жардзіна, жанчыны. Відавочна, гэта была прыехаўшая аднекуль жонка капітана, бо яна лоўка адляскала яго па мордзе па дарозе з хутара, а пасля прымусіла стаць на адно калена ў пыле, на дарозе, і дала пацалаваць сваю руку. Капітан стаў усё радзей і радзей прыходзіць на хутар і заўсёды ў суправаджэнні жонкі. Не хадзіць зусім у яго, відавочна, нехапала сілы. Панна Сапежанка хадзіла, як вымачаная, і часта сядзела над стаўком нават тады, калі капітан быў у доме.

— Ці не тапіцца ты надумалася?—загадваў сабе загадку Іваноўскі, назіраючы ў бінокль за ёй. І ён неяк нават, як глядач у кіно, быў незадаволен, што рэжысёр марудзіць выпусціць на сцэну падхарунжага. А падхарунжы, мабыць, сапраўды пакрыўдзіўся на тое, што яго выгналі, і ні разу не паказаўся ў шкелках бінокля.

Іваноўскі ўбачыў яго толькі праз два тыдні: яго вёз сам пан Сапега пад вечар. На жаль бінокль не мог паказаць, што поруч з Краўчкоўскім ехала досыць аб'ёмістая скрыня з вудкай і вінамі, а наглуха запячатаны з усходу, з белым арлом на даху дом—не мог расказаць, якую навальніцу вытрымаў стары Сапега перш, чым адправіўся за вудкай і жаніхом.

— Жаніх зараз мне патрэбен, татусь, як ніколі. І калі вы не знойдзеце яго, я ўтаплюся, павешуся, зарэжуся...

— Тапіся, рэжся, на чвэрткі парвіся, а жаніх, ды яшчэ такі, які патрэбен мне, патомку князеў Сапегаў—не шавецкі капыл, яго з асіны не выстругаеш.

— Тады... тады... — закліпнула панна Адэля:—вы будзеце дзедам без бацькі...

Гэта была справа іншая. Як ні кіпеў пан Сапега, як ні ўздымалася, бы на дражджах, яго шляхецкая пыха, як ні хэпаўся ён то за галаву, то за нагайку, то за старынныя пістолі, як ні лаяў ён апошнімі словамі, нават, не саромячыся прысутнасці дачкі, «пся крэў» капітана,—ён усё-ж такі паехаў і за вудкай і за жаніхом. Больш таго, ён вымушан быў лісіцай выкручвацца, каб завабіць яго ў Сапежанскае. Справа, праўда, абярнулася лягчэй, чым яе ўяўлялі і дачка і бацька: да поўсмерці п'яны падхарунжы сам дапоўз да ложка Адэлі і «абураны» бацька на заўтра з пістолямі ў руках пры-

мусіў яго жаніцца. Іваноўскаму засталася толькі назіраць у бінокль пышны вясельны картэж і посную міну капітана, каля якога, як тычка на градзе, сядзела сухая жардзінажонка.

Жаніцьба мужыка, няхай сабе падафіцэра, на дачэ «князя» (нічога не значыць, што князь не меў фамільных папер!) ператварыла дом з белым арлом для старога Сапегі ў пекла. Ён, як чорт, вырываўся з яго і, як сатана, накідваўся на сваіх парабкоў. А, можа, ён адчуў сваю руку больш упэўнена таму, што стражніца зараз праз зяця і капітана была ў яго кішэні? Ва ўсякім разе ён за які-небудзь тыдзень завяршыў разгром «Трох хатак». Упартая карова была загнана ў «нейтральную зону»—у балота, і зяцёк з цесцем прывялі і паставілі ў кустах салдата, каб стрэламі не пускаць нікога да каровы. Куры былі зацкаваны ваўкадавам і скончылі разрахункі з жыццём, нават не пераступаючы ўсходцы сканання: ваўкадаў жыўцом глынуў іх з пер'ямі. Самі батракі былі біты ўжо не ў дзве, а ў шэсць рук: на іх апроч старога Сапегі выпомпчвалі злобу за няўдалую жаніцьбу абое маладыя. Асабліва даставалася дзяўчыне. У бінокль Іваноўскаму было відаць, як часта яна сядзела на купіне і плакала, як бацька і сусед часамі падыходзілі да яе, падоўгу стаялі, апусціўшы галовы, і разыходзіліся, нічога не кажучы. Рука Іваноўскага мімамолі сціскала карабін, і ён гатоў быў прапасаць кіно-рэжысёра хутчэй апусціць заслону, хаця-б сабе і выпадковай куляй праз мяжу. Але адносіны паміж дзяржавамі ніколі не рэгуляваліся пачуццямі сержантаў, і дысцыпліна арміі пакідала такі канец нямога фільма толькі на спажыву для фантастычнай мары Піліпа Іваноўскага. І ўсё-ж гэта мара не выходзіла ў яго з галавы, асабліва тады, калі пачалася вайна на захадзе, і пан Сапега з зяцем пачалі лютаваць па прымаўцы: «Прапала кароўка, прападай і вяроўка». Абодва, відавочна, адчувалі, што сук, на якім яны сядзяць у Заходняй Беларусі, ужо трашчыць, і што хутка яны з яго зваляцца. Валіцца, ці нават злазіць, ім—галава далоў!—не хацелася. І яны, самі баючыся ў душы, рашылі, як і тысячы да іх падобных, аб'ехаць лёс на рызыцы, на тэроры над усім навакольным, на мардабоі, на завінчванні ўсіх шрубікаў уціску, на грывоне і на жаху. Вось тады і давялося Піліпу Іваноўскаму—совецкаму пагранічніку—самому апусціць заслону над нямым фільмам.

Гэта было ў сярэдзіне верасня 1939 года. Начальнік заставы пад вечар зачытаў загад, які прапаноўваў Чырвонай

Арміі іспі вызваліць сваіх братоў-беларусоў з-пад панскай няволі. Іваноўскі, узрушаны і ўзрадаваны загадам, увесь вечар прасядзеў на вышцы, выбіраючы тыя купіны, праз якія ён будзе скакаць ноччу, каб першым перабрацца на той бок балота. Для гэтай спешкі была яшчэ адна прычына—вось ужо два дні, як парабкі пана Сапегі на вацах у Іваноўскага былі зняты з поля палявой жандармерыяй і адведзены за дашчаты плот дома з арлом на даху. Хваляванне Іваноўскага некалькі супакойвала толькі тое, што з дому не выходзілі і самі жандармы. Мабыць, яны яшчэ праводзілі там допыт. Рукі байца літаральна свярбелі ад нецярплівасці. Ён ледзь дачакаўся ночы.

Ціха, бязгучна ішло звяно Іваноўскага ў глыбокай імгле. Балота было ўжо за імі, заставалася акружыць дом так, каб нават ваўкадаў не пачуў іх сваім сабачым вухам. Але на тое яны былі пагранічнікі! Звяно акружыла маўклівы, нібы вымершы, дом. Іваноўскі паспрабаваў націснуць на калітку,— калітка была адчынена. У імгле Іваноўскі хутчэй адчуў, чымся ўбачыў кроках у двух ад каліткі ляжачага на зямлі ваўкадава. У якую-небудзь долю секунды востры нож Іваноўскага па самую рукаятку быў усаджан пад сэрца жывёліне. І яшчэ праз якую долю секунды—дайшло да яго свядомасці, што ён дарэмна толькі забрудзіў нож: ваўкадаў адубеў без яго дапамогі. Раздумаць над гэтым не было часу. Сержант махнуў рукой у калітку. Ланцужок чырвона-армейцаў уцягнуўся ў двор і хутка заняў зручныя пазіцыі, каб сыпануць сталёвы гарох па вокнах, як толькі ўзаўецца ракета над стражніцай. Іваноўскі чакаў гэтай хвіліны і заняты назіраннем за паветрам, не заўважыў, як з боку дома прыадчыніліся дзверы склепа: слабы агеньчык мільгануў адтуль. Але гэта заўважыў сусед Іваноўскага і ціха штурхнуў яго пад локаць. Два дулы аўтаматаў накіраваліся на шчылінку, але тая раптам прапала: відавочна, патухла святло ў склепе. У гэты час узляцела ракета і пры яе святле зачарнелася расчыненая пастка падвала, а на парозе яе абазначыліся тры фігуры—дзве абшарпаняны, скрываўленыя постаці мужчын і адна хрупкая, тоненькая, жаночая. Постаці застылі, знямелыя; яны ўбачылі ўзброеных людзей. Толькі жаночы голас прашаптаў:

— Та-ва-ры-шы!..

Ды ціха зазвінеў аб цэментны парожак ключ да дзвярэй склепа.

Іваноўскі адразу пазнаў гераіню яго нямой кіно-карціны на шкелках бінокля. Яна, ці не яна—часу ўглядацца не было,—і ён, спяшаючыся, выпаліў:

— Так, мы—таварышы... Дзе жандармы і сям'я Сапегі?

— Спяць, п'яныя... Я правяду вас.

Іваноўскі шэптам аддаў каманду: «Не страляць!» і пяць чалавек з вінтоўкамі напэравес, як цені, узляцелі па сходках чорнага хода, верх якога абапіраўся на дах склепа.

— Сюды, сюды! Таварышы!—чуўся ўперадзе іх гарачы ціхі шэпат:

— Не зачапіцеся за сундук... ён злева, таварышы...

Божа мой! Якой нябеснай музыкай гучэла для яе гэта новае слова! Якою бязмежнай воляй яна валодае, калі мае права шаптаць гэтае заповітнае слова перад узброенымі людзьмі, не баючыся, што назаўтра яе косці будуць трушчыць у склепе!

— Тут—спальня самога пана, таварышы, з ім жандармы...

— Сіньчук і Біўбіла,—станьце ля дзвярэй! Чакай мяне, я толькі расстаўлю астатніх...

— А тут, таварыш, спальня маладых панюў...

— Вы двое ўварвіцеся ў спальню, толькі тады, калі мы там без шума не абыйдемся. Калі-ж абыйдемся, я прыду да вас. Ты-ж, дзяўчынка...

— Галяй зваць мяне... таварыш...

— Ты, Галечка, схініся ўбок, каб шалёная куля выпадкова не трапіла...

Праз некалькі секунд кішэнны ліхтарык Іваноўскага засвяціў проста ў зубы пану Сапегу, другі баец прарабіў тую-ж аперацыю з жандармам, а трэці, падсвечваючы сабе ліхтарыкам, жвава забіраў адной рукой зброю: дубальтоўку га-спадара, рэвальверы і шашкі яго гасцей-жандармаў.

Аплыўшыя павекі пана Сапегі лыпнулі і зноў заплосчыліся ад моцнага святла. Ён нават не паспеў убачыць рулю аўтамата, хаця яна была не далей дзесяці сантыметраў ад яго ілба.

Тут здарыліся дзве нечаканасці. Тлусты нос пана Сапегі, колеру пераспелай слівы,—такой, калі яе нават камары п'юць, працінаючы скуру сваім джалам,—зморшчыўся і на ўвесь пакой разнеслася грамавое «Ап-чхі» Жандарм, не расплюшчваючы павек, адказаў прапітым басам: «На здароўе пану!» і хацеў павярнуцца на другі бок, каб адхіліцца ад святла. — «Няўжо ўжо раніца?» — спытаўся ён.

— Раніца, але не для вас, паны, а для народа! Вы сваё адпанавалі!—упоўголаса адказаў Іваноўскі.—Ні гуку, паны! Вы абяззброены і ўзяты ў палон байцамі Чырвонай Арміі, якая сёння заняла вашу мясцовасць... Толькі якая яна ў чорта ваша?.. Мясцовасць—наша...але пра гэта пасля. Зараз... падымайцеся з ложка!..

— Таварыш сержант, дазвольце далажыць... трэці ложка пусты!—гучным шэптам перапыніў Іваноўскага баец.

— Паны, слухаць маю каманду! На ложку кругом, марш! Тварам уніз, і ні варухнуцца!

Відаць у голасе Іваноўскага прагучэлі такія ноткі, што апруцянелыя паны, дробна парыпваючы, ці што, ложкамі—ляглі ніц.

— Пільнуйце іх і ледзь хто паварушыцца—кулю ў патыліцу! А я другога жандарма пашукаю.

Іваноўскі пасвяціў пад ложка, пад стол, у плацяную шафу, пад крэслы. Нідзе нікога не было. Ён торкнуў рукою раму ў акне: акно было зачынена.

— Значыцца, улізнуў... Пашукаю ў другіх пакоях. Рэвальвер яго тут? Вопратка?

— Тут, таварыш сержант.

— Пільнуйце!

Другі жандарм,—з вусамі, як у таракана, і сам рыжы, як прус,—знайшоўся ў ложку пані Адэлі. Пяны ў дыміну раганосец Крачкоўскі мірна хроп на канале, клапатліва перанесены туды вернай жонкай і бескарысным любоўнікам. Яго ледзь дабудзіліся.

— Ад’еліся на шыі нашага народа і з жыру бесяцца! Ідзі ты, кот марцовы!—гнаў перад сабой жандарма і падхарунжага Іваноўскі ў апачывальню пана Сапегі. Жандарм дробна паляскваў зубамі, мабыць, не ад холаду, хаця і ішоў ён у адных сподніках. За імі дробна перабірала ножкамі пані падхарунжая, успамінаючы пасіненымі вуснамі ўсіх матак боскіх.

— Пасароміліся хаця-б дзяўчаныці гэтага чыстага... Галінка!

Галінка вынырнула з цемры.

— Бяжы, прывядзі бацьку і таго, хто жыве ў ёўні.

— Адкуль вы ведаеце, таварыш, што ён у ёўні жыве?—усміхнулася неяк зразу ажыўшая Галінка.

— Я, Галя, усё ведаю. І што білі яны цябе, і што плакала ты, седзячы на купіне, і што карова ваша даіцца не

давалася і цябе па двары вазіла, і што ваўкадаў курэй праглынуў...

Вочы дзяўчыны зрабіліся круглымі і вялікімі.

— Аднаго не ведаю, хто ваўкадава атруціў сёння ўначы...

— Гэта я атруціла, каб бацьку з дзядзькам Антосем ратаваць. Паньы былі п'яныя, гразіліся іх заўтра павесіць... Я ключ украла ад sklepa... мыш'як знайшла, што мышам атруту рабіў пан у свірне...

— Вялікую нам палёжку ты гэтым зрабіла, Галінка. Дзякуй табе ад імя нашай заставы. Бяжы-ж за бацькам.

Акрываўленья і збітыя жандармамі сяляне праз некалькі хвілін нясмела пераступілі парог панскай спальні. Паньы, не трапляючы нагамі ў калошыны са страху, спешна апраналіся. Пані Адэля, сарамліва адварнуўшыся ад іх, прадоўжвала сваю размову з маткамі боскімі Чэнстахоўскай і Вострабрамскай.

— Ну, дзядзька Антось, і вы, не ведаю, як вас зваць...

— Татку завуць Ігнасем, а прозвішча наша Мястоўскія, — жвава падказала Галіна. Яна неяк адразу адчула сябе зусім блізкай і па-кроўнаму роднай да гэтага вясёлага, востраносага, шэравокага начальніка таварышоў: яна іх спаткала, яна паказала ўсе ходы і выходы, яна дапамагала ім, яна была, ёсць і будзе іхняя, совецкая, таварышка.— «Ці не,—мы ўсе нашы, і я, і бацька, і дзядзька Антось і гэты гаваркі начальнік, які ўсё ведае, нават ведае пра карову, што яна вазіла мяне па двары».

— Дык вось, таварыш Мястоўскі! Совецкая ўлада, якая з гэтага дня ўстанаўліваецца ў «Трох хатах»—даручае вам узяць пад варту двух палонных жандармаў, падхарунжага польскай стражніцы і асадніка—іхняга агента. Вось вам іхняя зброя. Завядзіце ў склеп, замкніце і пільнуйце па чарзе з дзядзькам Антосем. Гэта-ж багамольная асоба, жонка... не ведаю толькі чыя?..

— Мая жонка,—сказалі таракановы вусы жандарма, які відавочна з ліхаманкавай хуткасцю знітоўваў у думках факт знаходжання яго ў час арышту ў абдымках пані Адэлі з магчымасцю замесці свае жандармскія сляды.

— Ну, у гэтым вы разбярэцеся з панам падхарунжым і капітанам, калі мы даставім і яго ў вашу кампанію... Пані застанеца пад хатнім арыштам, павінна будзе гатаваць ежу і арыштаваным і варце, гэта значыць вам з дзядзькам Антосем. Чуеце, пані?

— Чую,—адказала пані Адэля.

— А зразумелі?

— Зразумела, пан афіцэр. Дзякую, што вы мне давяраеце...

— Ну я не зусім афіцэр і зусім вам не давяраю. Я добра вас ведаю. Пяць год я назіраў штодня за былымі і будучымі «Трыма хатамі», што часова называліся «Сапезжанскім», і добра вывучыў і вас і вашага бацьку. Таму прыстаўляю да вас Галіну Мястоўскую, толькі ўжо не ў якасці пакаёўкі, а ў якасці начальніцы. Слухайце яе так, як яна вас слухала, інакш вам дрэнна будзе. Вы згодны, таварышка Мястоўская? Чакайце, а ў Амшарыне ў вас няма радні?

— Браценнікі там, калі жывы, павінны быць. Бо мы-ж з Амшарыны родам. Былі мы тут на арэндзе да вайны, пасля выплывалі, калі нас мяжой паны аддзялілі, каб іх з душой раздзяліла, а пасля, калі засталася заплаціць апошніх 15 злотых, выдалі закон, што беларусы не маюць права купляць зямлю бліжэй, як за 100 кілометраў ад мяжы, і нас сагналі, аддаўшы зямлю асадніку... А ў Амшарыне Архіпавы сыны павінны быць, браценнікі і яго і мае, бо мы-ж браты з Антосем.

— Архіпавы? Ёсць Архіпавы—Іван, Мікола і Наста, яна замужам за канцавым Якавам Сакалоўскім.

— Вы ўсё ведаеце, таварыш,—засвяціла ўзрадаванымі вачыма Галіна Мястоўская.

— Усё, Галінка, што трэба савецкаму пагранічніку. Ведаю нават тое, што вернемся сюды і на тваім вяселлі паскачам. А пакуль што нам няма часу. Трэба ісці далей, выкалачваць незадачлівых паноў з Беларусі. Таварыш Біўбіла, застаньцеся тут, дапамажыце Мястоўскім парадак навесці, растлумачце абавязкі, праверце, ці зразумела будзе ўсім. Дарэчы, няхай жандармы раніцай сабаку зарыюць... А мы пайшлі ў стражніцу, — там лейтэнант, напэўна, даўно ўправіўся, усе чаканні з'еў, і лае нас на чым свет стаіць. Бывай здарова, Галінка! Глядзі-ж, замуж не выходзь, пакуль не вернемся, каб на вяселлі паскакаць я мог.

Галіна правяла байцоў праз парадны ход, вывела праз калітку. Ідучы поруч з Іваноўскім, яна вельмі хацела пажартаваць, сказаць, што не пойдзе замуж, пачакае яго звароту, і нават ніколі не выйдзе замуж, калі не вернецца ён. Але пачырванела ад гэтай думкі, не адважылася, толькі з-пад брывей паглядзела на дабрадушны твар пагранічніка. А твар гэты ўсё выразней вырысоўваўся перад ёй,—і па праўдзе кажучы,—увесь час прыгажэў у яе вачах пры святле ўзы-

ходзячай зары. Іваноўскі таксама пазіраў на дзяўчыну і та-ропка распытваў, як завуць паню, падхарунжага, капітана, як звалі ваўкадава («Вільк»), карову (так-такі «Падласая»), ці жонкай капітана была тая сухая жардзіна, што прыехала да яго, куды дзелася трэцяя сям'я хутара? («Яны былі палякі, але іх таксама выжылі адсюль, каб вызваліць месца для пана Сапегі, а калі пан Закантэчны,— такое было прозвішча гаспадара казы,—запратэставаў, яго пасадзілі»).

— Вось зараз я ўжо ведаю ўсё пра ваш хутар...

— Ці-ж усё? — сказала, смеючыся, Галінка. Яна ўсё ішла з чырвонаармейцамі ў напрамку стражніцы, і світанне накладала на яе малады бялюткі твар і блакітныя вочы ззянне нечага ў высокай ступені адухоўленага, высокага, нават недасяжнага. Нібы забілі дзесьці ў яе сэрцы крыніцы жыцця і пацягнуліся к сонцу, прасвечваючы знутры праз тонкую абалонку шчакі і ціхую ўсмішку вуснаў. І ўся яна неяк выпрасталася, вырасла, ішла лёгка і бестурботна, нібы сама зямля падгушквала яе з мацярынскай ласкай і беражлівасцю.

— А можа чаго-небудзь не ведаеце, ці не ведалі?

— Таварыш Сіньчук! на трыццаць крокаў у пярэдні дзор!—скамандаваў Іваноўскі, спыняючыся.—Астатнія—прыняць баявы парадак! Тут мы, Галінка, развітаемся. А вам хочацца дапытацца, чаго я не ведаў? Я не ведаў, што вы ўжо не маленькая дзяўчынка... тут мяне бінокль падвёў... Нават сёння ноччу я думаў, што вам год чатырнаццаць—пятнаццаць, таму так і жартаваў з вамі, прабачце мяне...

— А зараз?—апусціла вочы Галінка.

— А зараз я ведаю, што вы дарослая дзяўчына...

— Мне восемнаццаць было на сёмуху...—сказала дзяўчына ледзь чутно, намагаючыся не даць парвацца нітачцы размовы з гэтым чалавекам, які першы ўвайшоў з вялікай радасцю ў яе жыццё і які вось-вось павінен адыйсці ад яе ў невядомае, трывожнае, і можа адыйсці назаўсёды...—Ведаеце?

— Ведаю, — па-свойму зразумеў яе мужчына-баец.—Ведаю, што вы дарослая дзяўчына і да таго-ж вельмі, вельмі прыгожая. Дайце руку на шчасце і бывайце здаровы.

— О, сягоння я магу даць вам руку на шчасце, учора-б я яе не дала, бо шчасця і сама не знала. А сягоння я шчаслівая, шчаслівая! Таварыш! Таварышы...

Яна ўпівалася мілагучнасцю гэтага слова, адчуваннем волі і прадчуваннем нечага радаснага, уздымнага і пяшчотнага.

Іваноўскі развітаўся цёплым поціскам рукі і, пры ўсёй сваёй пяцігадовай прывычцы глядзець на «Тры хаты», як на няное кіно, не падумаў пра няўмелага рэжысёра, які не здолеў, на прыкрасць яму, своечасова адвесці лішніх сведкаў, каб атрымаўся моцны, свежы пацалунак пад заслону: да таго-ж гэта было жыццёва, рэчава і асязальна. Нават жаданне пацалунку, якое з'явілася раптоўна, непераадалімае, незразумелае і немагчымае для тлумачэння, як шмат чаго ў душы чалавека, якому прышла пара любіць.

— Вось табе і лёс!—засмяяўся ў душы Іваноўскі, паціраючы рукой засвярбеўшыя губы.—Пяць год глядзеў на яе ў бінокль, адчуваў, што зямля яе—наша родная, што людзі—нашы родныя, а не думаў, што прыдзецца яшчэ радней быць. А ці прыдзецца? Калі жыў буду... Тры хаты... давядзецца ставіць чацвертую, бо жыць у Сапегавым доме... бр-р-р!...

Яго скаланула, нібы ён ботам трапіў у лужыну.

Мінск. Май 1945 г.

З М Е С Т

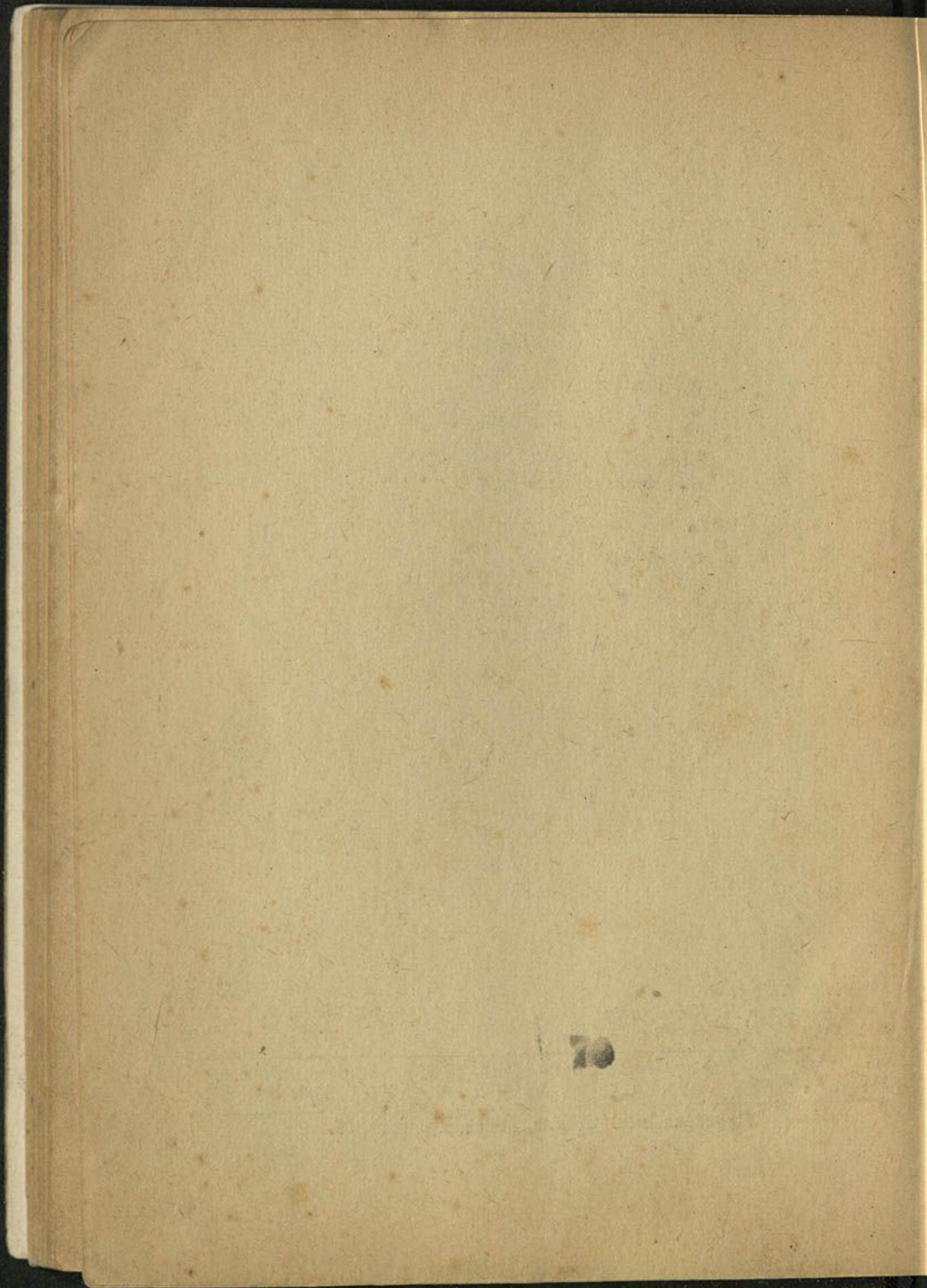
	<i>Стар.</i>
Лясное возера (нарыс)	3
„Мальвініна доля“	21
Настаўнік	29
На хутары	42
У хамуце	53
Мікіткавы боты	62
Тры хаты	74

Рэдактар *І. Гурскі*
Тэхн. рэдактар *Я. Карпіновіч*
Карэктар *В. Макоўская*

АТ 0.457 Падпісана да друку 2III—46 г. Тыраж 10.000 экз.
Папера 60X84₁₆ Вуч. аўт. арк. 5.2 Дру. арк. 5³/₄ Заказ № 3043

Друкарня імені Сталіна, Мінск, Пушкіна, 55.

+

88.000-

ЦАНА 5 руб.

800000004066 19

29